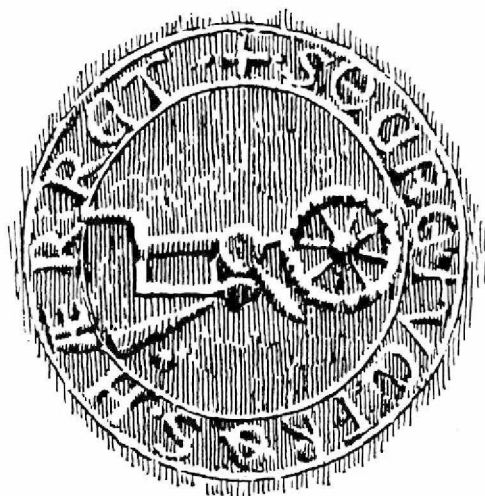

PRÆSTEINDBERETNINGER OM SOGNEKALDENES
OG KIRKERNES ØKONOMISKE VILKÅR

BOL OG BY

MEDDELELSER FRA UDVALGET FOR UDGIVELSE
AF KILDER TIL LANDBEFOLKNINGENS HISTORIE

1

GUNNAR OLSEN

PRÆSTEINDBERETNINGER OM SOGNEKALDENES
OG KIRKERNES ØKONOMISKE VILKÅR

SÆRTRYK AF
FORTID OG NUTID
1956

Hvor de samtlige indberetninger fra de enkelte stifter er samlet under eet, benævnes de landebøger, stiftsbøger eller præstekaldsbøger; hvor de er samlet for herrederne, herredsbøger eller provstebøger. En del herredsbøger består simpelthen af de originale indberetninger hæftet sammen i bind. I visse tilfælde, således for den sjællandske stiftsbog 1802—04, findes såvel de originale indberetninger som den på grundlag af disse udarbejdede stiftsbog²).

Fælles for disse bøger er, at de i almindelighed er udarbejdet på grundlag af de enkelte præsters og degnes indberetninger, enkelte undtagelser fra denne regel er nogle provstebøger, som er samlet af en enkelt provst eller på hans initiativ. Da nogle af disse i mange henseender med hensyn til oplysninger om sognenes forhold slutter sig nær til de egentlige herredsbøger, er enkelte af dem medtaget i oversigten. Eksempler på denne art provstebøger er Musse herreds provstebog 1616 og »Bog over Odsherreds gejstlighed 1615—1808«. Uddrag af lignende provstebøger, nemlig Jørgen Christiernsens provstebog for Fuglse herred 1575—1593 og hans efterfølger Hans Bruuns provstebog 1593—1615 er bevaret i Povl Rogerts samlinger³).

Det er dog langt fra samtlige præsteindberetninger af denne art, som er bevaret. Fra 1500-årene er en stor del af dem, åbenbart de fleste, gået tabt; fra 1600-årene er tabene i visse stifter, navnlig for Sjællands vedkommende, meget store og endnu for 1700-årene er materialet langt fra fuldstændigt. Der er dog bevaret så meget, at indberetningerne såvel for lokalhistorien som for rigshistorien er en kildegruppe af væsentlig værdi.

Hvad var årsagerne til, at disse indberetninger blev krævet af præsterne? Hertil må svares, at forskellige motiver har gjort sig gældende ved de forskellige indberetninger, men for flertallet gælder det, at de havde eet hovedformål: de skulle tjene som et værn for gejstlighedens økonomiske interesser, for dens ejendomme og dens rettigheder.

Det var i tiden efter reformationen og langt fremover således, at en ejendom eller rettighed, der ikke var hjemlet gennem lovfaste breve eller på anden betryggende vis, stod i stadig fare for at fortabes. Gentagne gange beretter præsterne om den ene eller den anden rettighed, at de,

²) En række oplysninger om de forskellige indberetninger er at finde i Hans Knudsen: De jyske Bispearkiver, Fortid og Nutid V; Hans Knudsen: Det fynske Bispe- og Stiftsøvrighedsarkiv, F. o. N., VI; Holger Hansen: Oversigt over Sjællands Bispearkiv og Stiftsøvrighedsarkiv, F. o. N., V; og Holger Hansen: Lolland-Falsters Stiftsarkiv, F. o. N., VII.

³) Kgl. Bibl.: Thotts saml. 730 fol., jvnfr. H. F. Rørdam: Efterretninger fra Lolland I. Kirkehistoriske Saml. 3. rk. VI og Gunnar Olsen: Gejstlige arkiver på Sjælland og Lolland-Falster før 1647 i Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren Rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, 1956.

da de ikke har noget skriftligt bevis for den, må regne med at kunne miste den nårsomhelst. Derfor gjaldt det om i så vid udstrækning som muligt udtrykkeligt at få fastslået, hvad deres var.

Reformationen havde betydet en stor formindskelse af kirkens og gejstlighedens ejendomme og rettigheder, og da gejstlighedens magtposition samtidig var blevet så kraftig svækket, måtte den nære alvorlige bekymringer for det, som var blevet tilbage. Dette var ikke uden grund; meget gik tabt i den følgende tid. Klagerne herover er talrige; som en enkelt blandt dem kan anføres de fynske præsters klage i 1578 over, at de fra lensmændenes side led overgreb på deres præstegårde og anneksgårde, såvelsom på deres rente og herligheder⁴).

Faren truede dog nok så meget fra herremændene, der på mange måder forstod at tilvende sig gejstligt gods eller indskrænke gejstlige rettigheder, og selv overfor bønderne måtte præsterne være på vagt; bønderne brugte mange kneb for at gøre tienderne så små som muligt, og hyppigt klages der over, at de ved afpløjning eller på andre måder havde tilegnet sig dele af præstegårdens jorder.

Mod disse overgreb forsøgte gejstligheden at værne sig ved at fastslå, hvad der var dens ejendomme, således at ethvert overgreb mod dem straks kunne konstateres og om muligt afværges.

Undertiden kunne kronen vel også med sine krav om at få oplysning om gejstlighedens indtægter måske også ønske at få besked om, hvor meget den kunne yde i skat. Det var således tilfældet ved en række påbud om ekstraskatter i midten af 1700-årene. Og da der i 1801 atter kræves indberetninger om kaldenes indtægter, loves der højtideligt, at man ikke har mindste hensigt om at foranledige nogen forandring i gejstlighedens embedsindkomster eller nogen forhøjelse af dens afgifter⁵).

Det materiale, der blev samlet gennem indberetningerne, kunne også benyttes i kampen for at forbedre kaldene. På behørigt sted, om nødvendigt overfor kongen, kunne man ved dettes hjælp påvise, at visse kald var så ringe aflagt, at de måtte forbedres, hvis præsterne skulle være i stand til at udøve deres gerning på tilfredsstillende måde.

Hvorvidt man allerede i middelalderen havde oversigter over kaldenes indtægter er uvist. En enkelt ting kan tyde på det. Fra Falster er bevaret en sådan liste; den er udateret, men må stamme fra slutningen af middelalderen eller fra reformationstiden. Der er imidlertid ingen tvivl om, at det er middelalderlige indtægter og afgifter den angiver⁶). Man kan vel antage, at lignende oversigter har eksisteret for resten af Fyns stift, muligvis også i de andre stifter.

⁴) H. F. Rørdam: Danske Kirkelove (cit. D.K.) II, 282.

⁵) Fogtmans reskripter: kancellipromemoria 8/8 1801.

⁶) Se H. F. Rørdam i Danske Magazin, 5 rk., VI.

Men hvordan det end har forholdt sig i middelalderen, så var det som nævnt reformationen, der gjorde det nødvendigt for kirken at føre nøje kontrol med gejstlighedens ejendomme og rettigheder. Allerede i kirkeordinansen af 1539 blev dette udtrykkeligt fastslået. I denne pålægges det superintendenterne, at de med det første sammen med lensmændene skal besøge »og fatte en god besked på alle sogne«. De skal beskrive præsternes gods i et klart register, hvoraf de selv skal beholde eet eksemplar, mens stiftslensmanden skal have et andet, »at man derudaf kan forfare, om kirkens tjenere har nok at holde sig af, at nogen herefter ej heller må røve fra kirken, når han lyster«⁷⁾.

Hvorvidt registre af denne art virkelig blev udarbejdede vides ikke, men det blev i hvert fald snart nødvendigt at træffe nye foranstaltninger; i 1553 fik en række adelsmænd ordre til sammen med superintendenten i Århus stift at undersøge, om nogle præster havde mangel på underhold; de skulle lave registre over vedkommende præsters indtægter og sammen med kongen drøfte, hvad der kunne gøres ved sagen. Året efter, den 4. oktober 1554, gives samme befaling til samtlige stiftslensmænd, og denne ordre indskærpes yderligere 20. marts 1555⁸⁾. Det hedder hver gang, at stiftslensmændene skal mødes med sognepresterne og erfare, hvor stor en avl enhver af dem har til deres præstegård, og hvor meget de har i tiende og andre rettigheder. Og alt dette skulle de optegne i klare registre.

Disse foranstaltninger, som resulterede i det såkaldte klemmebrev til regulering af præsternes lønninger, medførte også, at der blev udarbejdet registre over præstekaldenes indtægter; hovedparten af disse er gået tabt, de er bevaret for Vendelbo og delvis for Fyns stifters vedkommende, og fra Ribe stift har man vidnesbyrd om deres eksistens⁹⁾.

Superintendenterne bestræbte sig også for at få rede på kaldenes indtægter i deres stifter. På Roskilde landemøde den 20. juni 1559 blev det pålagt de sjællandske provster at udarbejde registre over sognekaldenes bonæ mensaliæ samt over kirkernes friheder, skov, mark, landgilde og oldengæld¹⁰⁾. Og få år efter på St. Johannes landemøde i 1566 fik de sjællandske provster en ny befaling om at forfatte registre over kirkernes og præstegårdenes inventarier. Disse registre skulle altid opbevares hos provsterne, for at intet skulle tages fra kirkerne eller præstegårdene med uret¹¹⁾.

Om disse opfordringer har givet de ønskede resultater vides ikke, idet

⁷⁾ H. F. Rørdam: D.K. I, 110.

⁸⁾ Kancelliets Brevbøger (cit. K.B.) 5/10 1553, 4/10 1554, 20/3 1555, H. F. Rørdam: D.K. I, 389 f., 421 f.

⁹⁾ D. H. Wulff: Bidrag til Vendelbo Stifts Historie 4 ff., Vejle amts årbog, 1936, 157

¹⁰⁾ Sjællands bispearkiv: Synodalia fra Roskilde landemøde 1540—1763.

¹¹⁾ Sjællands bispearkiv: Synodalia fra Roskilde landemøde 1540—1763.

der ikke er bevaret nogetsomhelst af de eventuelle registre. Derimod førte et nyt initiativ, der kort efter blev taget af Sjællands stiftsbefalingsmand Bjørn Andersen — rimeligvis efter kongens ordre — til, at der blev udarbejdet en landebog for Sjællands stift¹²). Et forarbejde til landebogen er rimeligvis Arts herreds provstebog 1567, der er bevaret i uddrag.

Landebogen har rimeligvis vist sig tjenlig til sit formål, i hvert fald blev det besluttet, at der skulle forfattes stiftsbøger for samtlige stifter. Den 11. august 1569 udgik der kongebreve til samtlige bisper med befaling om, at de skulle indsende oplysninger om præstekaldene, da kongen »er kommet udi forfaring, hvorledes at kirkerne og præsterne der udi landet skulle meget uforrettes og ske forfang på hvis gårde, jorde, grunde og ejendom dem med rette tilhører, mest af den årsag, at der på er ingen vis besked med jordebøger eller register gjort, så man kan vide, hvad kirkernes og præstens er; og dersom der ikke findes råd, er at formode, at kirkernes og præsternes jorde og ejendomme med tiden borthæftes (borthævdes) fra præsterne og kirkegårdene og kommer udi fremmede mænds værge, som dertil ingen ret have«. Provsterne skulle derfor give besked om gårde, jorde og ejendomme og skrive klare registre over dem, og disse skulle gives superintendenterne, for at der kunne udarbejdes jordebøger over hele stiftet, så enhver kunne se, hvad der var kirkernes og præsternes ejendomme, og for at der intet skulle frakomme dem¹³).

Resultatet af denne opfordring blev en stiftsbog for Lunde stift, rimeligvis blev der også lavet en stiftsbog for Sjællands stift, men om denne blev udarbejdet samtidig med landebogen eller de to år senere, er uvist¹⁴). Fra de øvrige stifter synes der ikke at foreligge vidnesbyrd om stiftsbøger fra denne tid. Man havde i hvert fald ikke fået det ønskede kendskab til præstekaldenes omstændigheder, idet der den 15. maj 1571 udsendes et nyt kongebrev, hvori det hedder, at kongen besværes med overløb af præster, som klager over, at de har mistet meget af deres rente, indkomst og ejendom. Det skal derfor undersøges, hvad der er frakommet præsterne, og en skriftlig redegørelse derfor skal indsendes til kancelliet. Disse redegørelser er bevaret for Vendelbo stift, for Falster og for en række fynske herreder.

Spørgsmålet om der i forbindelse med tilvejebringelsen af stifts- og landebøgerne også blev skabt egentlige herredsbøger (provstebøger) kan ikke besvares; man kan kun sige, at der foreligger vidnesbyrd om en enkelt provstebog fra 1567, nemlig fra Arts herred med titlen: Arts herreds kirkers jordegods, så og sognepræsternes ibidem mensalia, redsler

¹²) Om landebogen og dens udarbejdelse se Svend Gissel: Sjællands stifts landebog 1567, IX ff.

¹³) K.B.11/8 1569, H. F. Rørdam: D.K. II, 123 ff.

¹⁴) Om Sjællands stiftsbog se Svend Gissel: anf. st. XVII f.

og herlighed. Item præstegårdenes rette avl og tillæg med herreds deg-
nenes redsler og indkomst. Det hedder videre, at den er antegnet og
flittigt beskrevet af Niels Hansen, sognepræst til begge Fuglede sogne
efter kongens alvorligste skriftlige befaling derom 1567¹⁵).

Omtrent samtidig med ordren om udarbejdelse af stiftsbøgerne fik
provsterne en anden opgave pålagt, idet et kongebrev af 26. juni 1568
befalede dem at lave registre over alle de sogne, de havde i befaling, med
angivelse af herregårde og disses ejere samt tallet på bøndergårde, bol
og gadehuse i hvert sogn¹⁶). Indberetninger af denne art findes fra Ven-
delbo stift samt fra Musse, Fuglse og Lollands Nørre herred, samt fra
Falsters Sønder herred.

Den sjællandske landebog, stiftsbogen og hvad der var samlet i forbin-
delse med dem synes dog ikke fuldt ud at give de nødvendige oplysninger
om kirkernes og kaldenes vilkår. 1579 fik de sjællandske provster på
Roskilde landemode befaling til straks at beskrive alle friheder i by, skov,
mark og fiskevande, som lå til kirker, præstegårde, degnestavne eller
skoler, og på grundlag af disse oplysninger skulle de udarbejde oplys-
ninger, der skulle opbevares ved stiftet. Ligeledes skulle præsterne og
kirkeværgerne med flid søge efter kirkernes breve, og hvis der i kirkerne
fandtes gamle pergamentsbøger med optegnelser om kirkegods, skulle
også dette antegnes¹⁷). Det kan ikke afgøres, i hvilken udstrækning
provsterne har efterkommet ordren, da der ikke er bevaret noget af det
eventuelle materiale, og der heller ikke findes efterretninger om det.

I et brev af 17. juli 1599 krævede kansleren Christian Friis, Borreby, af
Ribebispen indberetninger om herreder, birker og sogne og om, hvor
mange decimanter der var i hvert sogn; ligeledes skulle der oplyses, hvem
de tilhørte. Disse indberetninger er bevaret, og lignende findes fra Ven-
delbo stift fra samme tid¹⁸).

Fra Vendelbo stift findes desuden fortegnelser over kirkernes visse
indtægter og udgifter, udarbejdet på grundlag af kirkeregnskaberne 1620,
og muligvis indsendt i h. t. kgl. miss. af 21. september 1621.

Nye indberetninger foreligger fra Vendelbo stift 1625, hvori provster
og præster gør rede for deres årlige indkomster »de have i visse og uvisse
rente, korn, kvæg, pending, offer og sæd til deres præstegårde«. De blev
sandsynligvis indkrævet med henblik på ekstraskatter¹⁹).

I Christian IV.s reces af 27. februar 1643 blev det derefter påbudt, at der

¹⁵) H. F. Rørdam: Arts herreds provstebog. Ny kirkehistoriske Samlinger V. 152.

¹⁶) K.B.26/6 1568.

¹⁷) Sjællands bispearkiv: Synodalia selandia 1540—1680, 183 f.

¹⁸) Se desangående Chr. Thorsen: Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen
af 16. Aarh. H.T., 8 rk., IV. Om registre fra Ribe stift se Johan Hvidtfeldt i Sønder-
jyske Aarbøger 1937; for Vendelbo stift C. Mølbech: Nyt historisk Tidsskrift III.

¹⁹) D. H. Wulff: anf. st., 7.

i hvert stift skulle være 2 bøger over kirkernes og præsternes indkomster, tiende, landgilde, gårde, jorde, skove, huse og al anden rettighed. Hvis der ikke fandtes sådanne bøger, skulle de straks forfattes. Den ene stiftsbog skulle opbevares i stiftskisten, og den anden skulle være i stiftslensmandens eller i kapitlets forvaring²⁰).

Denne befaling synes ikke at være efterkommet umiddelbart, men det kan dog være den, som bevirkede, at der blev udarbejdet herredsbøger fra 1647 for Sjællands og fra 1649 for Viborg og Ribe stifter. På Roskilde landemøde blev der 28. juni 1647 givet befaling til, at provsterne skulle indhente oplysninger om præsterne i sognene siden reformationen (series pastorum) og desuden om præsternes indtægter, og om, hvad der kunne sås i præstegårdens marker, om jorder og skove til præste-, annex- og mensalgårde, decimanternes antal og om kirkernes og degnenes indtægter²¹). På grundlag af dette materiale blev de sjællandske herredsbøger udarbejdet, og lignende befalinger synes at have ligget til grund for herredsbøgerne for Ribe og Viborg stifter. Muligvis kan disse herredsbøger dog også være forårsaget af kongebrevet af 22. marts 1647, som påbød, at alle privilegier og benådnings, der fandtes ved kirker og præstekald, skulle indsendes til landekisterne²²).

Mens de nye herredsbøger blev skrevet, var en anden undersøgelse i gang. Da mange præster havde klaget over, at deres embeder ikke gav dem deres nødtørftige underholdning, blev det ved kongebrev af 7. december 1648 pålagt bisperne at indsende indberetninger til kancelliet om disse ringe aflagte embeders indkomster²³). Disse indberetninger er bevaret fra Fyn, Ribe, Århus og Vendelbo stifter.

Kort efter blev der krævet indberetninger fra præsterne af statistisk art. Et kongebrev af 1. februar 1651 pålagde dem at forfærdige en kort og dog rigtig specifikation på, hvor mange decimanter, hele og halve gårde samt bol der var i hvert sogn, og tillige på, hvor mange af disse der tilhørte kronen, og iøvrigt på, hvem de ellers tilhørte²⁴). De blev indsendt og er bevaret fra Sjælland, Århus, Ribe, Viborg og Vendelbo stifter. 1657 blev der ved brev af 22. oktober krævet næsten tilsvarende oplysninger. Bisperne skulle indsende en rigtig fortegnelse på, hvor mange herreder, sogne og gårde der fandtes i deres stifter, hvor mange af disse der var helgårde, halvgårde, bol og huse, samt hvor mange der tilhørte kronen og hvor mange adelen²⁵). Disse indberetninger foreligger fra Lunde, Sjælland, Fyn og Vendelbo stifter.

²⁰) H. F. Rørdam: D.K. III, 298.

²¹) Sjællands bispearkiv: Synodalia fra Roskilde landemøde 1540—1763.

²²) H. F. Rørdam: D.K. III, 339.

²³) H. F. Rørdam: D.K. III, 349 f.

²⁴) H. F. Rørdam: D.K. III, 403.

²⁵) H. F. Rørdam: D.K. III, 349 f.

Den 31. maj 1661 blev der givet forholdsregler i anledning af fornyelser af benådninger for kirkelige personer og stiftelser. Og i denne anledning blev det forlangt, at der skulle indsendes beretninger om herreder og sogne, i hvilke det skulle forklares, hvad der kunne tilkomme kongen, adelen, gejstligheden, kirkerne, skolerne, hospitalerne, præster, degne, den borgerlige stand eller andre med oplysninger om landgilde, gæsteri, ejendom, skove, fiskevand og andre herligheder²⁶). Det er muligvis denne ordre, som bevirkede udarbejdelsen af herredsbøger for Århus stift, som hidtil ikke havde haft nogen.

Herredsbøger kunne dog også blive udarbejdet på bispernes initiativ; dette var således tilfældet med de fynske fra 1667. Det berettes, at biskop Niels Bang »lod dette sætte i værk i en god mening for vores efterkommeres skyld«²⁷).

I de følgende årtier blev der krævet nogle indberetninger i anledning af undersøgelser om jus patronatus (12. januar 1674) og om degnekaldenes indtægter (24. marts 1683), og omkring 1690 blev der foretaget et nyt kraftigt fremstød. I første omgang blev der gennem reskript til stiftsbefalingsmændene og bisperne krævet indberetninger om præstekaldenes forringelse ved nedlæggelse af bøndergårde under hovedgårde, og året efter blev det besluttet at lade forfatte nye herredsbøger for hele landet.

1. februar 1690 udgik et kongebrev til samtlige bisper, hvori det hed, at stiftsbøgerne af 1647 ikke mere svarede til forholdene, så man ikke længere kunne have sikkerhed for kaldenes indtægter, »hvilket vi dog såvel til de gejstliges egen konservation og sikkerhed for de dem af fædrene tillagte indkomster som for efterkommernes bedre efterretning højst fornøden eragter igen at vorde bragt til rigtighed«. Der blev atter angivet et skema, som skulle udfyldes for samtlige sogne. Det svarede så nogenlunde til 1647-skemaet men var på nogle punkter udførligere. Hovedpunkterne var 1: Series pastorum. 2: Decimanter, hvorunder efterretninger om korntiende og kvægtiende. 3: Reditus festuales, hvorunder offer, st. Hansrente, julerente, påskerente m. v. 4: Ædificia, med oplysninger om præstegårdens bygninger, marker, hartkorn, inventarium, annexgårde og huse. 5: Beneficia, herunder mensalgårde, tillæg af tiender, jorder i markerne, legater, afgifter af sædegårde, fri ildebrand, olden, etc. 6: Gravamina, såsom pension til enken i kaldet og til andre, nedgang i decimanternes antal, mangel på hø, foder og andet. 7: Hospitia pauperum, og desuden om offentlige skoler og endelig 8: Kaldets dokumenter.

Efter dette skema blev der udarbejdet herredsbøger for hele landet; disse er bevaret for de jyske stifters vedkommende, delvis for Fyns og

²⁶) H. F. Rørdam: D.K. III, 432 ff.

²⁷) Se Fortid og Nutid VI, 71.

Lolland-Falsters, mens der kun foreligger indberetninger fra enkelte sjællandske herreder.

I forordningen af 1. august 1707 om examinibus og vocation til præsteembedet krævedes i § 11, at der skulle indsendes beretninger om sognekaldenes visse og uvisse indtægter, for at man kunne udjævne de forskelle, som fandtes mellem kaldene. Indberetninger, der fulgte efter forordningen, er bevaret i fuld udstrækning for Fyn og de jyske stifter, men findes kun fra enkelte sjællandske herreder.

En forordning om krigsstyr af 21. april 1741 krævede atter nye indberetninger, disse er bevarede fra Ribe og Århus stifter.

I 1731 fastsattes ved reskript af 30. november en række regler om fremgangsmåden ved præstekalds vakance; blandt disse var, at bispren ved vakancer skulle give oplysning om kaldenes indtægter; denne bestemmelse har aflejret en række indberetninger fra Ribe stift.

Det sjællandske bispearkiv gik næsten fuldstændigt til grunde ved Københavns brand 1728. Den gamle stiftsbog, de gamle herredsbøger og så godt som samtlige indberetninger var mellem det, som forsvandt. For at råde bod på tabet, påbød bispren ved st. Johannes landemøde 1729, at provsterne skulle lade foretage afskrifter af herredsbøgerne fra 1647, som fandtes ved provstierne. Denne befaling blev kun efterkommet af provsterne i Arts, Holbo, Ringsted, Slagelse, Voldborg, Ø. Flakkebjerg og Møns provstier. 1738 blev den derfor gentaget af biskop Hersleb, og samtidig krævede han nye indberetninger fra hele stiftet. Stort set forlangtes samme oplysninger som i 1690, men desuden skulle der gives underretning om jus vocandi, om kapellaner i kaldene og om skoler i sognene²⁸). Samtlige disse indberetninger er bevaret undtagen for Bjeverskov og V. Flakkebjerg herreder²⁹).

Klager fra talrige degne over deres ringe kår fremkaldte en befaling af 7. juni 1743 til stiftamtmand og bispere om, at der skulle indrettes bøger over degnenes indkomster og rettigheder. Indberetninger desangående findes i Ålborg, Viborg og Århus stifter. Nye indberetninger om præsters og degnenes indtægter blev krævet ved forordningen om ekstraskatter af 4. november 1749, 31. oktober 1757 og 14. maj 1765, og disse er for en stor del bevaret i de jyske stifter.

Den 14. maj 1772 udstedtes et reskript til Århusbispren om indrettelse af nye herredsbøger for Århus stift, fordi bøgerne fra 1690 efterhånden var blevet så uefterrettelige, at man ikke kunne få nogen vished af dem. Bispren skulle pålægge provsterne, at de på samtlige gejstliges bekostning skulle indrette herredsbøger, som skulle fremstilles i to bind i folio, indbundet i ordinær pergament, hvoraf det ene skulle sendes til Danske kancelli, og det andet nedlægges i stiftskisten. Indholdet skulle nogen-

²⁸) Sjællands bispearkiv: Synodalia fra Roskilde landemøde 1540—1763.

²⁹) Enkelte af disse indberetninger findes dog afskrevet i sognenes libri datici.

lunde svare til herredsbøgerne fra 1690. Ordren blev efterkommet, og de solidt indbundne bøger findes nu, hvor de efter påbuddet skulle være.

Et generelt krav om indberetninger fra samtlige præstekald blev stillet 8. august 1801. For Sjællands vedkommende førte det til en ordre af 7. november s. år fra stiftsøvrigheden om indrettelse af en ny stiftsbog, og i de følgende år blev denne udarbejdet i 9 svære bind. I de øvrige stifter findes de originale indberetninger fra 1801.

Den 27. juli 1805 udsendte Kancelliet et cirkulære til bisperne om, at der ved sognekaldenes vakancer skulle indsendes indberetninger om deres indtægter. Der skulle gives besked om korntienden, om præstegårdens hartkorn, om kvægtiende og småredsler, offer og akcidentier samt om embedets andre ejendomme, refusioner og andre indtægter.

Atter i 1813 blev der ved kancelliskrivelse af 3. april forlangt oplysninger fra kaldene om tiendernes beløb, benificeret gods, præstegårdenes indbringende samt offer og akcidentier. Disse findes for Fyns og de jyske stifters vedkommende.

Et par år efter, den 26. august 1815 udsendtes en kancelliskrivelse til samtlige amtsprovster, i hvilken de fik ordre til at indsende fuldstændige og pålidelige efterretninger om kaldene til brug for kancelliråd Riis Lowsons skrift med statistiske efterretninger om gejstligheden i Danmark.

En ny stiftsbog for Århus stift blev planlagt 1830 af biskop P. H. Mønster. Gennem en cirkulæreskrivelse af 19. maj s. å. blev der krævet indberetninger fra kaldene. Planen blev ikke gennemført på grund af bispens død, men det indsamlede materiale er bevaret undtagen for Bjerger og Hatting herreders vedkommende.

6. februar 1844 udsendte kancelliet en cirkulæreskrivelse til samtlige bisper angående indretning af præsternes embedsbøger. I denne skrivelse blev det befalet, at der ved provsteembederne skulle føres en protokol, som skulle indeholde det væsentligste angående til provstiet henhørende sognekalds økonomiske interesser.

Foruden disse indberetninger, som blev krævet for hele landet eller i hvert fald for hele stifter, findes der andre af mere lokal karakter, omfattende et enkelt herred, enkelte sogne eller blot et enkelt sogn. Disse kan skyldes bispens eller provsters initiativ, men de kan også være indsendt af sognepræsterne af specielle årsager.

I Sønderjylland er indberetningerne i reglen indkrævet på andre tidspunkter og af andre årsager, og de kan have et indhold, som afviger noget fra de sædvanlige kongerigske. Der er derfor ved de enkelte indberetninger gjort rede for, hvorfor de blev forlangt og for deres indhold.

Af det foregående fremgår det tydeligt nok, at hensigten med indberetningerne først og fremmest var at få kendskab til de enkelte kalds

og kirkers økonomiske vilkår, og det er da også om dette, de i første række giver besked. Gennem indberetningerne kan man i mange tilfælde følge det enkelte sogns forhold gennem 2—300 år, ligesom man kan sammenligne sognene indenfor herrederne, stifterne eller for hele landet. Næppe nogen anden stands økonomiske forhold på et givet tidspunkt eller gennem 16—1700-årene kan belyses så grundigt som præstestandens takket være dette materiale.

Det er imidlertid ikke alene de samlede indtægter, der bliver givet besked om; man kan også se, hvorledes de fordeles på de forskellige poster som præstegårdens avl, indtægter af annex- og mensalgårde, af tienderne, af offer og andre afgifter, der blev ydet af menigheden, og hvad der iøvrigt kan være tale om.

For præstegårdens tilliggender, drift og avl bliver der gjort indgående rede. I reglen nævnes samtlige agre, som tilhører præstegården, og det meddeles, hvilke åse eller fald de ligger i. Dette var af stor betydning for præsterne, da det syntes at forekomme, at bønderne tilvendte sig hele agre af præstegårdens jord, fordi præsterne ikke vidste, hvilke jorder, der tilhørte præstegården indenfor de vidtløftige marksystemer. Herved giver indberetningerne til forskellige tidspunkter i hvert fald de fleste marknavne for talrige landsbyers vedkommende, navne der ellers kun kendes fra matriklen 1682—88. Dette navnestof udvides, når der, som det undertiden sker, også anføres navnene på annex- og mensalgårdens agre.

Dernæst gives, først og fremmest i indberetningerne fra 1690, men også senere, skildringer af præstegårdens driftssystemer. Antallet af marker angives samt sæd og hvile for hver enkelt af disse. Undertiden gives der meget instruktive skildringer af disse driftsformer. Som eksempel kan anføres beskrivelsen af driften ved Kærby præstegård i Mors Sønder herred, som den var i 1690 ifølge Ålborg stiftsbog: til gården lå 3 slags jord: alsæd, brødjord og udmarksjord. Alsædsjorden udgjorde 11 agre i indmarken; disse blev besået hvert år, og de måtte gødes hvert tredje år, da en del af dem lå på ond og våg grund. Brødjorden blev optaget tid efter anden, og den blev brugt, eftersom man var i stand til at gøde den; i det højeste blev den besået i 4 år og hvilede derefter i 5—6 år. Udmarksjorden var dårlig, den blev aldrig gødet og var heller ikke tjenlig til det. Den blev udelukkende besået med havre, og der blev taget 3 eller højst 4 halme på den. Den gav ringe udbytte og blev kun brugt, fordi præstegårdens høavl var så ringe. Efter brugen måtte den hvile 10, 12 eller 16 år.

Ikke sjældent anføres præstegårdens udsæd og i en del tilfælde også dens avl, men denne angives i reglen i travet og neg, således at der ikke er nogen mulighed for at konstatere, hvilke foldudbytter præsterne kunne opnå; kun i enkelte tilfælde bliver det angivet, hvor mange skæpper korn hver trave gav, hvorved man kan få et omend meget usikkert indtryk

af foldudbyttet. Præsten i Esbønderup, Holbo herred, angiver i 1690, at han, da han dyrker jorden som alsædsjord, eftersom jorden er dårlig, og da sæden lider stor skade af kronvildt og vildsvin, næppe når 3 fold i udbytte. Gennem klagerne over manglende græsning og høslæt får man et stærkt indtryk af, hvor meget græsningen betød for datidens landbrug. Nu og da anfører præsterne det samlede udbytte af præstegårdens drift, i almindelighed nøjes de med at beklage, at det ikke bliver stort, fordi det meste af det medgår til tjenestefolkenes løn og underholdning.

I 1690-indberetningerne og senere gives der mere eller mindre indgående beskrivelser af præstegårdenes bygninger. Undertiden nøjes man med at anføre længernes og eventuelt fagenes antal; i andre tilfælde er beskrivelsen udførligere. Desuden beskrives bygningerne ved degnestavne og ved annex- og mensalgårde. Indberetningerne giver derved beskrivelser af en lang række præste- og bøndergårde på tidspunkter, hvorfra sådanne beskrivelser ellers er sjældne. Som eksempel kan anføres, at der i 1690 ved Åsted præstegård i Vennebjerg herred fandtes et ralingshus norden i gården; det havde 3 kviste, 2 mod syd og 1 mod nord, mod vest og øst i forlængelse af ralingshuset lå herbergshuse med lofter over, og mod øst var der tillige et slagtehus. Øst for gårdspladsen lå en lade, der havde stald i den søndre ende, mod vest en lang længe til fæhus og tørvehus og mod syd et hus, der alene blev brugt til tørv og lyng om vinteren. Ved ralingen lå en lille, skarp urtehave med få og gemene frugttræer, øst for laden en lille græsgård til 3—4 svin, og i denne tillige en lille fiskepark, og vest for fæhuset lå en kålgård med stendige omkring. Annexgårdene var i reglen meget mindre end præstegårdene. Til Hundborg kald, Hundborg herred, lå således en annexgård, hvis bygninger bestod af et frammers på 4 bind (fag), 1 lille lade med eet gulv og et lille jordhus til kvæget. Jordhuse nævnes overhovedet ikke så sjældent ved annex- og mensalgårdene i Nord- og Vestjylland.

Sågodtsom i samtlige indberetninger gør præsterne indgående rede for tienden. Der anføres, hvor mange decimanter der findes i sognene, og i reglen hvor meget tienden beløber sig til i travet og neg, derimod kun sjældent i tønner og skæpper. Ændringer i tiendens omfang anføres hyppigt, og der meldes dog oftere om nedgang end om fremgang, sagtens fordi præsterne fandt det i bedst overensstemmelse med deres interesser. I enkelte tilfælde anføres tiendes omfang på tidligere tidspunkter.

De fleste præster beretter også indgående om kvægtienden og anfører, hvor mange føl, kalve, lam og grise de modtager af bønderne, eller hvis de ikke får nogen, angives grunden til det. Som regel var det den, at vedkommende egn ikke var vel skikket til kreaturers opdræt, tienden er i så fald afløst af en eller anden fast afgift. Ligeledes bliver der gjort rede for de forskellige andre afgifter, som præsterne modtog under navn af

julerente, påskerente, st. Hansdagsrente, helmissemad, mikkelsmesse­mad o. l. Heraf fremgår det, at påskerenten i reglen blev ydet i form af æg, st. Hansrenten i ost, julerenten i brød og flæsk, men lokale afvigelser forekom. Tilsammen viser disse oplysninger, hvilke imponerende kvanta naturalier præsterne modtog, og hvor stor en byrde det egentlig har været for bønderne at holde deres sjælehyrder standsmæssigt forsynede.

Mens naturalieafgifterne synes at have ligget nogenlunde fast, var præsternes indtægter gennem ofrene åbenbart mere svingende, og mange klager lyder over deres svigten. Såvel ved jul, påske og pinse som ved barsel, bryllup og begravelse var bønderne tilbøjelige til at give mindre, end præsterne fandt passende. Præsten i Karlsrunder, Tune herred, skriver således i 1708 om ofrene ved begravelser: begravelserne i sognene er heller ikke af stor importance, thi det er sjældent, der dør en bonde eller bo­kvinde, som man kan få 3 eller 4 sletdaler for at gøre en ligprædiken over, og for et barn at begrave kan man få 1 sletdaler eller 2 mark, og mange børn og fattige begravnes uden prædiken, så det hele kvanta for begravelser kan højst komme op på 12 rigsdaler årligt.

Hertil kommer så efterretninger om en række mere tilfældige indtægter, som kunne ligge til sognekaldene, såsom afgifter fra sædegårde, legater og rettigheder under den ene eller anden form som græsningsret, ret til høslæt, oldenret, ret til skovning, gærdselshugst, lyngslæt, tørveskær eller fiskeret.

Grundigt dvæler præsterne også ved de byrder, der kunne tynde kal­dene. Blandt de alvorligste var enken på kaldet, ikke så få præster måtte bære denne byrde gennem mange år, andre meddelte, at de havde befriet sig for den ved at ægte hende; dertil var mange kald tyngede af afgifter til skoler, hospitaler o. l. Gennem præsternes klager over mangel på græsning og tørveskær o. l. får man et levende indtryk af, hvor stor betydning det dengang havde, at et landbrug var selvforsynende med brændsel og gærdsel; andre klager går ud på, at præsterne ikke har skov i nærheden, nord- og vestjyske præster beretter, at deres præstegårde forfalder, fordi de har mange mile til de nærmeste skove.

Blandt præsternes tyngder hører man også om den gamle, gæsteriet. Præsten i Vemmeløv klager i Slagelse herredsbog 1647 over, at præste­gårdens beliggenhed ved alfarvej forårsager ham stor tyngde med gangen og gæster, der skal til færgestedet. Og tilsvarende fortæller præsten i Kollerup, Vester Han herred, i Ålborg stiftsbog 1690, at der gennem sognet går en korsvej på landstrøget for vejfarende mellem Thyland og Ålborg, såvelsom mellem Aggersund og strandvejen til Vendsyssel, så han bor ved korset fra fire hjørner. Der er ingen havre at få til købs og slet intet hø at avle, og dog må han yde gæstfrihed til alle stænders personer, helligt og søgn, nat og dag med stor bekostning, uro og fortræd for ham og hans fattige hus på så ringe et sted.

Præsteindberetningernes største værdi ligger sandsynligvis i det statistiske materiale, de bringer. Kun ved hjælp af dette er der mulighed for at få et talmæssigt overblik over Danmarks landboforhold i 1500- og første halvdel af 1600-årene, såvel hvad landbrugenes antal, som hvad ejendomsforholdene angår. Fridericias grundlæggende arbejde bygger da også hovedsagelig på disse kilder, og det samme er tilfældet med Chr. Thorsens tidligere nævnte supplerende arbejde. Hvad de senere indberetninger angår, er deres værdi på dette område mindre, dels fordi der ikke gives oplysninger om ejendomsforholdene, dels fordi der nu står andre kilder, først og fremmest matriklerne, til rådighed.

Imidlertid giver navnlig 1690-indberetningerne et stort materiale til belysning af spørgsmålet om ødegårde, der på denne tid var et af hovedproblemerne indenfor landbruget. Beretningerne skulle jo bringe meddelelser om nedgang i decimanternes antal, og dette krav opfyldtes af de fleste præster. Der oplyses, hvor mange gårde der havde været i sognet, hvor mange der var for øjeblikket, og hvad der var blevet af de forsvundne. Som eksempel kan anføres meddelelserne fra Bregninge sogn, Skippinge herred. Her havde Eskebjerg haft 33 gårde, nu 27, de øvrige var øde, og jorden lagt til de andre gårde. Alleshave: før 18, nu 10. Torpe: før 6, nu 5, den øde gårds jord lagt til de andre gårde. Rumperup: før 13, nu 12, ødegårdens jord lagt til de andre. Gammelrand: før 6, nu 3, jorden fra de øde gårde var lagt til de andre gårde. Og lignende oplysninger gives fra hovedparten af sognene. Skal studiet af ødegårdsproblemet føres ud over Henrik Pedersens og Skrubbeltrangs resultater³⁰⁾ vil det afgjort være nødvendigt at inddrage indberetningernes oplysninger i undersøgelserne.

Gennem indberetningerne fra 1651 og 1657 får man desuden mulighed for at komme til større klarhed over, hvad der skjuler sig bag de forskellige betegnelser for gårde som helgårde, halvgårde, fjerdingsgårde, ottingsgårde, gårdsædegårde og bol, som man møder i 1500- og første halvdel af 1600-årene, men som derefter mere og mere går af brug, hovedsagelig på grund af egaliseringerne.

En gennemgang af indberetningerne virker ganske vist i første omgang nærmest forvirrende. Betegnelserne skifter fra egn til egn og forekommer i mangehånde sammensætninger. Fra Viskinge, Skippinge herred, meddeles således, at en række gårde, trods ret forskellig skyldsætning, kaldes helgårde »i denne landsegn«. I Asnæs, Odsherred, tales om halve gårdsædegårde; i Ulkerup, samme herred, om gående gårdsædegårde; fra Svinninge, samme herred, oplyses, at halve gårde kaldes gårdsædegårde. I Kirkehelsing, Løve herred, erklærer præsten, at han ikke ved, hvilke gårde der skal gælde for hele eller halve, »Eftersom herom er ulige dom

³⁰⁾ Henrik Pedersen: Ødegårde i 1680'erne. H.T. 8 rk. VI, tillæg. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 32 ff.

og mening«. Det viser sig dog, at der i en række indberetninger gøres nøje rede for, hvor stor skyld gårdene med de forskellige betegnelser har, og tillige ofte for deres andele i marken. En nøjere undersøgelse af disse oplysninger ville rimeligvis bidrage væsentlig til klaring af de herhenhørende problemer³¹⁾.

I de sjællandske indberetninger fra 1651 findes desuden en række oplysninger om landsbyernes boltal og undertiden om gårdenes andele i bolene. En undersøgelse af disse forhold vil rimeligvis kunne kaste lys over adskillige problemer vedrørende boldeling og bolskifte. For de enkelte landsbyers vedkommende synes de at åbne muligheder for at få forståelse af deres udvikling gennem gårddelelinger og på anden vis.

Såvel i indberetningerne 1651 og 1657 som i andre bringes en række andre oplysninger om landsbyernes forhold med hensyn til jordfordeling og skifteproblemer. Egalisering omtales ofte. Om Buttrup sogn, Merløse herred, meddeles således 1651, at byen før havde haft 18 små gårde, hvoraf en del var gårdsæder, men øvrigheden på Birkholm havde nu ladet marken rebe, så alle var blevet lige i skyld og landgilde. Fra Allerup, Tuse herred, meddeles 1651, at den havde 7 gårde, og deres jord i marken var gribsjord, så ingen havde vist mål med hinanden. Om Mørkøv, Tuse herred, siges i 1647, at byen for få år siden var skiftet og gjort udi bol. Fra Jyderup, Tuse herred, hedder det samtidig, at dens præstegård for næsten 180 år siden var bygget på gadejord, hvorfor den ikke havde fået andel i byens rebdragne jord mellem markeskellene, men den havde fået sin jord på forskellige urebede holme, og her havde den jorden endnu.

Udover de statistiske meddelelser giver præsteindberetningerne mange oplysninger om landbo- og landbrugsforhold. På Sjælland berettes således for en række sognes vedkommende, hvorvidt vedkommende sogn ligger i skoven eller på heden, og der gives adskillige, ganske vist kortfattede, karakteristikker af de to kulturtyper. Om Svebølle, Nyrand og Stenrand byer i Viskinge sogn hedder det således i Skippinge herredsbog 1647, at de alle er skovbyer, der har stenvoksen mark, som er besværlig at drive; avlen er derfor ringe og beboerne fattige. Om sognets øvrige byer Viskinge, Rugtved, Løjtved og Smakkerup hedder det tilsvarende, at de er skovbyer og har mest sandmarker, der ikke er så dygtige til korn som byerne på heden. Heden træffer man først og fremmest der, hvor navnet endnu er bevaret: i trekanten København-Roskilde-Køge, men også på Stevns forekommer typiske hedebyer. Det gennemgående træk er her klagerne over mangel på græsning og de vanskeligheder ved kreaturhold og opdræt, dette forårsagede. Fra Karlsrunder, Tune herred, fortæller præsten i 1708,

³¹⁾ Om disse problemer se J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede. H.T. 6. rk. II, 491; F. Skrubbeltrang: anf. st. 15 ff.

at hans præstegård kun er til ringe fordel for ham, såsom han fattes de landets herlige ting: mælk og smør, og fordi han ikke kan lægge kvæg og bæster til, da der ikke er nogen græsgang, og engen kun er af ringe importance, skaldbay som den kaldes, og mest består af bukkeblade, som kun egner sig til fåreføde. Tilsvarende hedder det fra Snoldelev, at høbjærgningen til præstegården ikke er noget værd. De foregående præster brugte slet ikke hø, men gav deres bæster småfoder i krybberne, men da man, som ordsproget siger, ikke kan holde hus uden brød og hø, må han nu købe hø for 100 sletdaler om året. Hans sognebørn har derimod delvis afskaffet de store kreaturer og holder får i stedet.

På Fyn møder man en tilsvarende modsætning. Fra Nørre Næra i Skam herred klager præsten i 1690 over, at det er en stor elendighed på denne egn, at den fattige bonde intet andet har at gribe til end den håndfuld korn, han kan få af jorden; den skal udbyttes til alle udgifter, og deraf kommer det, at de altid om foråret skal låne deres sædekorn, hvorfor de altid lever som i hunger og dyrtid med tiggen og tryglen. Præsten kan aldrig selv lægge et bæst til, fordi egnen mangler hø. Hvis han forsøger det, viser det sig, at det fire år gammelt ikke er større end et bæst på skovsiden, der kun er 1½ år gammelt. Tilsvarende klager præsten i Agernæs i Skam herredsbog 1690 over, at der er tre mil til skoven og mangel på krat og brændeved. Tømmer og gærdsel må købes langvejs fra, og ingen kreaturer kan tillægges.

Mange forhold bliver draget frem til forklaring af nedgangen i tiendeydernes antal. I Nord- og Vestjylland samt Nordsjælland er sandflugten den store plage. Fra sogn efter sogn meldes, navnlig i 1690, men også til andre tidspunkter, hvorledes markerne overløbes af sand, så græsningen ødelægges, og markerne omsider må opgives. Fra Hjardemål, Hillerslev herred, berettes i 1690, at sandflugten gør stor skade på bøndernes ringe mark og ejendom og tillige på deres huse, som ligger fulde af store sanddriver, så de ikke kan have et læs møg ved dem. Mange er færdige til at flytte, hvis de ellers havde noget at flytte med og kunne bygge andetsteds. Til præstegården havde der ligget en god eng, men den var nu så overløbet med sand, så der kun kunne avles lidt på den, og om få år ville den være ganske øde. Fra Rubjerg og Mårup sogne berettes ligeledes i Ålborg stiftsbog, at markerne begge steder er jammerligt fordærvede, en by i hvert af sognene er allerede lagt øde af sandet.

Adskillige øde gårde tilskrives også misvækst. Her er det igen indberetningerne fra 1690, som melder om de fleste tilfælde, fordi 1680erne havde haft en række misvækstår. Fra Tværsted, Bindslev og Uggerby sogne, Horns herred, beretter Ålborg stiftsbog, at der overalt har været misvækst i to år, så næppe den halve part af sognefolkene vil få sået deres jord dette år, da de hverken kan få noget at købe eller noget at sæle for, således at tienden vil blive endnu mindre det kommende år. Fra Vadum sogn,

Kær herred, oplyses, at sognefolkene begynder at aftage, fordi der i nogle år har været mærkelig misvækst.

Blandt andre grunde til bøndernes ringe kår anføres fra Ørsted sogn i Rougsø herredsbog 1690, at avlingen til Ørsted by er vanskelig at drive, fordi en stor del af dens jord ligger så langt fra byen, at man på en dag ikke kan udføre mere end 2 læs gødning, hvorfor der her kræves flere folk og bæster til avlingen end andetsteds.

Mange steder anføres hoveriet som årsag til bøndernes tilbagegang. I Øster Snede sogn hedder det i Nørvang herredsbog 1649, at bønderne er kommet meget til agters, dels på grund af krigen, dels fordi mange af dem nylig er blevet pålagt hoveri med daglig tyngde og arbejde. Fra Ørsted sogn meddeles i Båg herredsbog 1690, at bønderne for nogen tid siden er gjort lige i jord og landgilde, og på grund af denne jordernes veksling og idelig hovning er de moksen alle forarmede, så de ikke kan drive deres hovning rettelig. I Holme sogn, Ning herred ødelægges bønderne, fordi de i stedet for som hidtil at gøre hoveri til Havreballegård (Marselisborg) nu må yde hoveriet til Stadsgård, som ligger langt borte, »hvorudover det hele sogn såvidt falder i mishåb, og en del erbyder sig at gå fra hus og gård«, beretter præsten i herredsbogen 1690.

Alene det at skifte ejer, kunne blive skæbnesvangert. Præsten i Karlslunde, Tune herred, beretter i 1738, at bønderne der i sognet før lå under kongens ryttergods eller under Vartov, men nu er de kommet under Gjeddesdal: »Hinc ruina, hinc illæ lacryme, neglectis fundatorum anathematibus«. (Heraf ødelæggelsen, heraf hines tårer, under tilsidesættelsen af fundatsens bestemmelser (forbandelser)).

Indberetningerne melder dog ikke om lutter tilbagegang, nu og da fortæller de også om nyopdyrkninger. Fra Uggerslev sogn, Skam herred, hedder det, at der i 1572 lå nogen hedejord til præstegården, som kun kunne bruges til kvægets græsning, men i 1607 blev Uggerslev hedejord delt og optaget til dyrkning, og præsten fik sin part af det opdyrkede. Tilsvarende beretter Gudme herredsbog 1667, at et tingsvidne af 1619 melder, at Ryslinge bymænd indtog en mark, der havde været skov tilforn og af Arilds tid et fælles græsbed for bønderne såvelsom for præsten, hvilken skov de gjorde til et pløjebed. Om Skørpinge præstegård oplyser V. Flakkebjerg herredsbog 1647, at avlen før havde været ringe, men nu var den blevet forbedret ved indtagelsen af ny jord. Og fra Sindal sogn, Horns herred, fortæller Ålborg stiftsbog 1690, at Sindal bymænd i 1677 optog et stort stykke af deres fælles hede til agerland, og samme hede opbrydes stadig mere og mere til kornland.

Landbrugets forhold er dog ikke det eneste, som omtales i indberetningerne. Der gives også adskillige oplysninger om fiskeriet. Her er det selvsagt udelukkende kystsognene, som kommer i betragtning, og de fleste indberetninger stammer fra Nordjylland, enkelte forekommer også

fra Vestjylland og Nordsjælland. I reglen oplyses kun, hvor mange fisk præsten modtager i tiende, undertiden angives tillige fiskernes antal. Udførligere oplysninger gives fra Hirtsholmens sogn 1690, hvori der berettes, at præsten af kullerfiskeriet af hver båd hver dag får 20 kuller, af flynderfiskeriet af hver båd, som er fuldt selskab, 300 flyndere årlig, hvor 4 mænd følger båden kun 200 flyndere. Ligeledes får han afgifter af hver skude, jagt eller båd, som sejler bort for at sælge fiskene, og af fremmede selskaber, som fisker fra øerne; men præsten fortæller med beklagelse, at der kun er 3 både til kullerfiskeriet og kun 5 store og små til flynderfiskeriet, mens der slet ingen sejlings skuder findes. Af jagter og både til at udføre fisken i, når fiskeriet ophører, er der 5. Om fiskeriet i Gilleleje meddeler præsten i Søborg i Holbo herredsbog 1690, at der før havde været 90 huse i Gilleleje, men nu var der kun 25. Fiskerne har kun små både, og de formår ikke at holde gode fiskeredskaber, hvorfor de ikke kan komme ud at fiske, før den bedste fisketid er forbi. Derimod synes de at have god afsætning på deres fisk, idet præsten oplyser, at mange af dem solgte fisken til prangere, endnu før de kom i land.

Til spørgsmålet om hovedgårdenes udvidelse og den tilsvarende nedlæggelse af bøndergårde og landsbyer er præsteindberetningerne en hovedkilde. Dette skyldes, at der i reglen blev ydet en vis erstatning for det tab i tienden, som præsterne led ved gårdenes nedlæggelse, og denne erstatning, refusion, blev omhyggeligt optegnet i herredsbøgerne, da erfaringen viste, at herremændene havde en udtalt tilbøjelighed til at lade den gå i glemmebogen.

Meddelelserne om nedlæggelserne er i reglen kortfattede. Præsten i Veterslev sogn fortæller således i Ringsted herredsbog 1647, at »velbyrdig Peder Basse (har) ladet en by afbryde, som lå ved gården og kaldtes Sørup, hvoraf var 2 store gårde og 8 gårdsæder, hvilken jord af Peder Basse lagdes til hovedgården«. Undertiden har de en længere historie at berette. Præsten i Vedtofte sogn erklærer i Båg herredsbog 1690 (i kort sammendrag): Decimanternes formindskelse og kaldets forringelse er — Gud bedre det — alt for meget kortelig at referere. Udi Vedtofte sogn og by er for mange år siden plantet og bygget en herregård af 2 bøndergårde, den kaldtes tilforn Vedtoftegård, nu Brahesholm. Hvad år det er sket, og hvem der har gjort det, ved jeg ikke, men det kan med min salig formands hånd bevises. 1591 har Erik Hardenberg ladet afbryde en gård, kaldet Brunsvig, og underlagt hovedgården en mark, kaldet Boeldsmark. Derfor blev lovet 1 pund rug, mine formænd har fået det, jeg ikke. 1632 har Tyge Brahe ladet afbryde en gård, kaldet Rybjerg, og tog fra bønderne en mark, kaldet Tyringsvænge, på 50 tdr. land og lagde den under hovedgården. 1673 fratog Claus Daa fra Vedtofte by en mark, kaldet Østerballe vænge, på 20 tdr. land og lagde de 2 øde gårdes grund under herregården, hvorfor han lovede 1 pund rug til præsten. Anno 1675 lod Claus Daa

afbryde af Vedtofte by 3 velbygte og besatte gårde og tog så jord fra bondebyen, den bedste og belejligste, 60 tdr. land, så byen derover er mesten forarmet og fordærvet. Han lovede præsten 2 pund byg og 30 læs brændeved, og hans frue, Sophie Amalia Lindenov, gav brev derpå.

I reglen beklager præsterne bøndergårdenes nedlæggelse, fordi den refusion, de fik, ikke gav dem tilstrækkelig erstatning for det, de mistede i tiende og offer, og klagerne blev, som rimeligt var, forstærket, når refusionen, hvad ikke sjældent skete, blev inddraget. Præsten i Handbjerg sogn meddeler således i Hjerm herredsbog 1690, at den refusion, der var givet fra Handbjerg hovgård for 2 gårde, hvis jord var lagt under gården, nu blev tilbageholdt af ejeren, »endog jeg i al mindelighed om samme afgift har anmodet, så vil han intet lade sig sige, og proces ville ikke stå mig vel an, giver derfor nu min sag i min nådige arvekonges hånd«. Og da præsten yderlig er blevet frataget nogen gribsjord, udbryder han: »Gud hjælpe mig, der må lide sådan uret og fortræd på det, som Gud og min nådige konge har givet mig, og det i min høje alderdom«.

Gennem refusionsproblemerne kastes der ofte lys over præsternes forhold til herremændene, og mange klager lyder over de mægtige, som brugte deres magt til at berige sig på præsternes bekostning. I en indberetning om kaldenes forringelse 1689 beretter præsten i Hesselager sogn, Gudme herred, at dette sogn ikke havde mistet noget siden 1660, eftersom alt, hvad der kunne tages, var taget før dette år. »Så har patronerne handlet her, og så handler en del desværre endnu, når og hvor der kan findes lejlighed og sådant kan vel være hemmelig årsag til, at det, særdeles nu i disse overmåde besværlige tider, for så mange præstemand falder overmåde svært og kummerligt«.

Det sker dog, at der lyder anderledes toner. Præsten i Torbenfeld fortæller i Tuse herredsbog 1647, at da jomfru Dorete Gøye havde gården, fik kaldet fra gården mere end 5½ pund korns værdi årligt med korn, malt, rug, fede svin, fjerdingen smør, foruden unge foler, hopper, daglig hjælp af vildt og fersk fisk. Dette slaraffenliv for præsten hørte op med jomfruens død 1616, den følgende ejer Otte Brahe Pedersen var mindre gavmild, men gav dog både korn, hopper, foler samt vildt og fersk fisk, men da hans søn kom til gården, var det slut med overfloden. De sidste år havde præsten kun fået 2 pund korn og offer.

Sjældnere fortæller præsterne noget om deres forhold til bønderne; sker det, er det næsten altid om bøndernes uvilje til at yde tienden fuldt ud. Om en drillende holdning hos bønderne beretter præsten i Ølsted, Strø herred, 1690. Han fik ingen tiende af svin, men de bedste bønder gav ham til gengæld noget flæsk, de andre gav ham derimod unyttige, ufine og tølperiske ord. Ville han have tiende af svinene, sagde de, skulle han passe på, når deres søer farede, og så møde op og tage tiende af de nyfødte grise; ligeledes om han ville have tiende af bierne, så skulle han

møde op, når de sværmede og tage sin part af dem. Og præsten i Søborg, Holbo herred, fortæller, at han, om han ville have fisketiende i Gilleleje, selv måtte møde op, når fiskerne lagde ind med fangsten, ellers fik han ingen. Endnu sparsommere er meddelelserne om, hvad præstegerningen egentlig betød for folk. Som et enkelt træk kan fra Øster Flakkebjerg herredsbog 1647, anføres, at da Gunde Rosenkrantz i 1646 ville have præsten i Kvislemark til at prædike i kirken hver fredag, undskyldte præsten sig med, at skønt begæringen var både gudelig og kristelig, ville han dog ikke påtage sig den for sin alderdoms skyld; bønderne var desuden fortrædelig nok ved at skulle høre een prædiken om ugen, så hvad ville det ikke blive til med flere.

Mens indberetningerne giver så mange og indgående beskrivelser af kaldene og præstegårdene, kommer kirkerne i anden række. Ofte omtales de overhovedet ikke, sagtens fordi der ikke spørges direkte om dem. Det hænder dog ikke sjældent, at der også bliver gjort rede for kirkernes forhold. I reglen er det kirkernes ejendomme, der beskrives i første række, tillige gives der mange fortegnelser over kirkernes inventarier, undertiden beskrives også bygningerne. Særlig indgående er disse beskrivelser i indberetningerne fra Haderslev amt 1708; iøvrigt er de gerne meget kortfattede, tit nøjes man med en beskrivelse af bygningernes tilstand. Enkelte gange kan de dog bringe efterretninger af bygningshistorisk interesse. I nogle oplysninger om kirkerne i Musse herred fra 1586 hedder det således om Kettinge kirke, at klokketårnet er bygfældigt, så man enten kommer til at bygge et nyt eller gøre det påbegyndte, men aldrig fuldendte tårn på kirken færdigt. Da Kettinge kirke nu har fuldt tårn, er det rimeligt at antage, at man har valgt det sidste dengang. Også ved Musse kirke omtales et klokketårn. Der siges, at det nu er overflødig, da klokkerne er hængt op i kirken. Ved Vignæs nævnes, at der ikke er mur, men tjørnegærde omkring kirkegården, og ved Døllefjælde er der mur omkring det halve af kirkegården, tjørnekraat om resten.

Skoleforholdene omtales som regel i de senere indberetninger. Der skulle gives meddelelser om dem i 1690, men i langt de fleste landsbygogne blev spørgsmålet forbigået i tavshed, sagtens ensbetydende med, at man hverken havde skoler under den ene eller anden form. Også ved de sjællandske indberetninger fra 1738 blev der krævet besked om skolerne. Og nu er de begyndt at dukke op. Fra mange sogne hedder det vel, at der hverken er skoler eller skoleholdere, men andre steder er der svage bestræbelser i gang. I Rørby, Arts herred, er der således bygget et hus, der ikke svarer landgilde, fordi det skal bruges som skolehus. I Svallerup, samme herred, er der hverken skolehus eller skoleholder, men en husmand lærer børnene at læse om vinteren. Torslundemagle, Smørum herred, har et skolehus, men ingen skoleholder, da intet skikkelig menneske kunne få sit udkomme af det, bønderne godvilligt ville give for at

få deres børn undervist. Høje Tåstrup har både skolehus og en skoleholder, som lever skikkelig, men armeligt. Hvalsø, Voldborg herred, havde et godt skolehus, og der var hensat en kapital på 200 rdlr. til at lønne skoleholderen, men børnene manglede; en måned før jul og to måneder derefter kunne der være 4—7 stykker, som betalte 2 skilling for undervisningen om ugen, den øvrige del af året var der ingen. Man havde haft studenter til skoleholdere, men de havde måttet opgive, fordi de ikke kunne tjene føden det hele år ved de få ugers undervisning; nu læste en skrædder med børnene om vinteren. Kun på rytterdistrikterne, hvor man havde rytterskolerne fra Frederik IV.s tid, stod det godt til med undervisningen.

Om hospitaler, velgørende stiftelser og fattiges kapitaler bringer indberetningerne talrige oplysninger; der gøres omhyggeligt rede for, hvor stor hospitalernes kapacitet er, og ligeledes for, hvor store summer der står til rådighed for de fattige. Ikke sjældent meddeles desuden, hvem der har stiftet hospitalerne eller skænket kapitalerne til de fattige, i nogle tilfælde anføres hele stiftelsesbrevet.

Af betydelig værdi er oplysningerne om sognekaldenes, kirkernes og degnekaldenes dokumenter. Af de fleste gives et kort referat, nogle bringes i udførlige uddrag og enkelte i afskrift. Adskillige middelalderbreve, som ikke kendes andetsteds fra, er bevaret på denne måde, og for tiden fremover er antallet stort.

Det drejer sig hovedsagelig om dokumenter vedrørende kirkernes og kaldenes ejendomme: skøder, pantebreve, tingsvidner, sognevidner, domme, synsforretninger o. l., desuden som nævnt stiftelsesbreve for hospitaler, herremænds forsikringsbreve om refusion for nedlagte bøndergårde o. l. Som et enkelt blandt de mange kan nævnes et fæstebrev fra biskop Joakim Rønnov på en gård i Ørslev sogn, Vester Flakkebjerg herred.

De anførte eksempler kan kun vise lidt af, hvad man kan finde i præsteindberetninger, om materialets omfang kan de intet begreb give. De medfølgende oversigter vil utvivlsomt hjælpe på dette punkt og gøre det klart, at der trods de store huller, der vitterligt er i materialet, dog er bevaret tusinder og atter tusinder af præsteindberetninger.

Som ved alle andre kilder må man også ved præsteindberetningerne stille spørgsmålet om oplysningernes pålidelighed. Kan man i almindelighed stole på deres efterretninger? Spørgsmålet er vanskeligt at besvare generelt, da store forskelle gør sig gældende mellem dem.

I almindelighed kan man dog fastslå, at indberetningerne har en bestemt tendens. De skulle værne om præsternes ejendomme og rettigheder, og derfor blev alt, hvad der kunne tjene til dette formål, fremført

og fremhævet, hvad der ikke kunne gøre nytte i denne henseende blev vel ofte fortiet. Dette er sikkert skyld i, at billedet af præsternes kår ofte er tegnet med så mørke farver; det gjaldt om at vise, at kaldene ikke havde noget at miste, men at de måtte beskyttes, eventuelt hjælpes med nye indtægter. Derfor er præstegårdenes avling så ofte anført som betydningsløs, og derfor er tiendeydernes tilstand ofte skildret så medynksvækkende. Hvor groft billedet kan være fortegnet, vil imidlertid kun kunne afgøres ved indgående undersøgelser af de enkelte tilfælde.

På denne baggrund virker det så meget mærkeligere, at der i en del indberetninger ties om forhold, som vitterligt havde været kaldet til skade. Således lades en del nedlæggelser af bøndergårde uomtalte, skønt præsterne ikke kan undgå at have vidst besked med dem. Man fristes i disse tilfælde til at antage, at indberetningerne har været under indirekte eller direkte censur af vedkommende sognes herremænd, der muligvis har haft jus patronatus til kaldene og derved har haft mulighed for at hindre visse oplysninger i at blive fremdraget.

Mellem de enkelte indberetningers værdi kan der være stor forskel. Nogle er udarbejdet langt mere udførligt og omhyggeligt end andre. For indberetningerne fra de forskellige tidspunkter har det i høj grad været afgørende, hvormeget der blev spurgt om. Da der blev stillet flest spørgsmål ved indberetningerne 1690, bringer disse naturligt nok de fleste oplysninger. Men også indenfor samme sæt indberetninger kan der være store forskelle mellem stifterne, mellem herrederne og mellem de enkelte sogne. Indenfor stifterne gælder det, at indberetningerne fra Ribe og Fyns stifter i reglen er magre, men begge steder gives undtagelser såvel for enkelte herreder som for enkelte sognes vedkommende, fra Fyn har således Båg og Langelands herreder fyldige indberetninger. Dette kunne tyde på, at såvel bisper som provster og sognepræster har haft indflydelse på indberetningernes form. Da befalingerne om dem ofte blev givet på landemoderne, kan man måske der mand og mand imellem have talt om, hvor meget der skulle gøres ud af dem.

Oftest synes det afgørende dog at have været de enkelte præsters tilbøjelighed til at bruge pennen. Mens nogle former svarene så korte og skematisk som muligt, skriver andre løs uden hæmninger, breder sig stærkt på enkelte punkter og meddeler oplysninger, der er spørgsmålene mere eller mindre uvedkommende.

En lignende forskel sporer man på præsternes iver efter at søge oplysninger om den tidligere udvikling i sognene. Mens nogle udelukkende holder sig til den øjeblikkelige situation eller til, hvad der var sket »i min tid«, gør andre et formeligt forskningsarbejde for at kunne give god besked. Præsten i Torbenfeld sogn oplyser således i Tuse herredsbog 1647, at han til sin besvarelse har foretaget undersøgelser i Torbenfeld godsarkiv; det lykkedes ham da også at gøre rede for en række middel-

alderlige forhold, der havde været af betydning for sognets udvikling. Andre bruger og anfører en række andre kilder, som de har øst kundskab af, gamle kirkebøger, tiendebøger, breve og tingsvidner, adskillige rådførte sig, før de udarbejdede deres indberetninger, med hvad de tidligere indberetninger sagde om sognet, derfor er de ældre indberetninger ofte kilder til oplysningerne i de nyere, hvad der kan have væsentlig betydning, hvor et sæt indberetninger er gået tabt. Adskillige præster nøjedes dog med at spørge sognets gamle mænd om besked, og bringer deres oplysninger »efter de gamle mænds beretninger«.

Enkelte præster skriver ligefrem små historiske afhandlinger, præsten i Gjerlev, Løve herred, giver således i Sjællands nye stiftsbog 1804 en lang og indgående beskrivelse af forholdet mellem Løve by og Løvegård.

Et væsentligt spørgsmål er forholdet mellem de originale indberetninger og de bearbejdelser, som er foretaget — sandsynligvis af provsterne. I nogle tilfælde består herredsbøgerne dog simpelthen af de sammenhæftede originale indberetninger. Hvor originaler såvelsom bearbejdelser er bevaret, viser det sig, at der i almindelighed kun er små udeladelser og ændringer, ofte er der tale om næsten ordrette afskrifter, i visse tilfælde, navnlig i de yngre indberetninger som ved Sjællands nye stiftsbog 1802—04, findes der mere indgående bearbejdelser og forkortelser af indberetningerne.

Hvad angår forholdet mellem de originale herredsbøger og afskrifterne — et forhold af særlig betydning for Sjællands vedkommende, hvor adskillige af herredsbøgerne fra 1647 kun kendes i afskrift — viser sammenligninger, at afskrifterne i almindelighed er udført meget omhyggeligt, men enkelte ting kan dog være udeladt eller glemt, hvad man må have i erindring ved benyttelse af afskrifterne.

Med præsteindberetningernes tendens til at give billederne en mørk tone in mente, kan man utvivlsomt regne med, at de oplysninger, der bringes om de øjeblikkelige forhold i sognet, stort set er rigtige. Med mere skepsis må beretninger om fortidige begivenheder betragtes, navnlig hvor de bygger på gamle mænds fortællinger, eller hvor der overhovedet ikke angives kilder. Der er dog ingen tvivl om, at der i mange tilfælde stod et relativt stort og godt kildemateriale til præsternes rådighed, og det er sandsynligt, at de ofte har benyttet det, selvom det ikke direkte er anført.

Præsteindberetningerne er derfor en kilde, man på ingen måde kan gå udenom i sognehistorier og anden lokalhistorie, og mange rigshistoriske problemer ville utvivlsomt være godt tjent med at blive belyst gennem deres oplysninger.

Oversigt over indberetningerne

Til efterfølgende oversigt er materialet fra landsarkivet for Fyn indsamlet af landsarkivar C. Lindberg Nielsen, fra landsarkivet for de sønderjyske landsdele og fra Landesarchiv på Gottorp af arkivar Peter Kr. Iversen og fra landsarkivet for Nørrejylland af landsarkivar Johan Hvidtfeldt. Sidstnævnte har desuden givet mig mange værdifulde råd og vink om indberetningerne i almindelighed. Bibliotekar Svend Gissel har været mig behjælpelig med materialet fra Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling, og adskillige kollegaer har været mig behjælpelig på Rigsarkivet. Samtlige hjælpere bringes herved en varm tak.

Rigsarkivet

- Udat. (o. 1530) Falster, Nørre og Sønder herred: Bispensgave, præsternes og degnenes rente og redsel i Falster.
Reg. 108 A: Regnskab over stiftsgodset.
Trykt: Danske Magazin 5 rk. VI.
- 1538 Register over sognepræsternes ejendom og rente i Varde syssel.
Egeskabene: Ribe bisp.
- 1591 Korsør len: Fortegnelse på, hvad det gejstlige gods kan skyldte og andrage under Korsør len (Tårnby, Høve, Flakkebjerg, Tjæreby, Ørslev, Bjerger, Hyllested, Vendslev, Hårslev, Tingjellinge, Vallensved, Marvede og Skelskør sogne).
Korsør len: Jordebøger 1591—1648.
- 1591 Tuse-Merløse herred. Kirkernes jordebøger i Holbæk len.
Holbæk len: Jordebøger 1591—1632.
- 1595 Kalø len. Kirkernes jordebøger i Kalø len.
Kalø len: Jordebøger 1573—1615.
- 1649 Indberetninger med bilag angående præsternes indkomster, indsendt af bisperne i henhold til kgl. miss. 1648 7. dec. (Sj. T. 31, 39^{II}) I-IV. Har beretninger fra Fyn, Ribe, Århus og Ålborg stifter om sognekald, hvis indtægter er så små, at de må forbedres.
D. kanc. 118 B.
- 1651 Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere i deres sognekald, indsendt i h. t. kgl. miss. 1. februar 1651 (Sj. T. 32, 28^{II}). Sjælland, Århus, Ribe, Vendelbo og Viborg stifter.
D. kanc. B 121 a, 121 b.
- 1657 Designationer på gårde og bol, indsendt fra sognekaldene i Vendelbo stift 1—13.
D. kanc. B 123.
- 1657 Sognepræsternes designationer på gårde, bol og huse i deres sognekald, indsendt i henhold til kgl. miss. 27. oktober 1657. (Sj. T. 34, 68). Lunde, Sjælland og Fyns stifter.
D. kanc. B 124 a.
- 1670—1700 Fortegnelse over kirkernes indkomst i Hardsyssel.
Egeskabene, Ribe kapitel.
- 1707 Efterretninger om præstekaldene i Ålborg, Århus og Ribe stifter i h. t. frdn. 1707 1. august artikel 11.
D. kanc. D 41.

- 1772 Stiftsbøger for Århus stift indsendte i h. t. miss. 1772, 14. maj. Er parallelle til herredsøger for Århus stift 1772.
D. kanc. E 12.

S ø n d e r j y l l a n d

- 1563 Beskrivelse af præsternes indkomster i Haderslev provsti af Georg Boetius.
Afskrift i nedenstående beskrivelse fra 1708.
- 1564 Ekstrakt af kirkebøgerne fra Haderslev provsti.
Afskrift i nedenstående beskrivelse fra 1708.
- 1649 Provstebøger fra Gram, Nr. Rangstrup og Hvidding herreder.
Afskrift i nedenstående beskrivelse fra 1708.
- 1688 Indkomster i Haderslev, Tyrstrup og Gram herreder uddraget af kirkebøgerne.
Afskrift i nedenstående beskrivelse fra 1708.
- 1708 Beskrivelse af kirkerne og akter vedrørende præsters samt kirkernes indtægter og ejendomme i Haderslev amt.
Rtk. tyske afd.: Undersøgelseskommissionen i Haderslev amt 1708—15. G 2. Samlinger og forarbejder til jordebogen over Haderslev amt I.
- 1709—10 Indberetninger angående kirkebygninger og præstegårde, præsternes kaldelse, uddannelse og afstamning, degnene og deres indtægter samt vedrørende skoleundervisningen og kirkelige forhold iøvrigt.
Gottorperarkivet. B 2. Sager vedrørende kirke-, skole- og fattigvæsen.
- 1737 Indberetninger i henhold til kgl. miss. af 30. april fra præsterne i hertugdømmerne om præstekaldenes indkomster. Omfatter Haderslev, Åbenrå, Flensborg, Tønder og Gottorp provstier, domkapitlets jorder, Husum amt og by, Bredsted amt og by og de adelige kirker.
T.K.I.A. B 68.
- 1768 Designationer over præsternes indtægter i Slesvig og Holsten.
T.K.I.A. B 68 a.

Landsarkivet for Sjælland m. m.

S j æ l l a n d

Stiftet i almindelighed.

- 1567 Landebog for Sjællands stift.
Sjællands stiftøvrighedsarkiv.
Trykt: Svend Gissel: Sjællands stifts landebog, 1956.
- 1567 Sjællands stiftsbog. Rimeligvis afskrift fra 17. årh. af den i 1728 brændte stiftsbog.
Sjællands stiftøvrighedsarkiv.
- 1804 Ny stiftsbog.
Sjællands stiftøvrighedsarkiv.
- 1802—04 Originale bidrag til stiftsbogen.
Sjællands stiftøvrighedsarkiv.

- 1831—37 Supplement til nye stiftsbog.
Sjællands stiftsøvrighedsarkiv.
1842—43 Ansættelse af sognekaldenes indtægter og udgifter.
Bispearkivet.

De enkelte herreder.

- 1569 Afskrift af stiftsbogen for Øster Flakkebjerg herred.
Ø. Flakkebjerg hrds. provstearkiv. Herredsbog 1643—1802.
- 1569 Afskrift af stiftsbogen for Vester Flakkebjerg herred.
Vester Flakkebjerg hrds. provstearkiv: Diverse breve og dokumenter i original og kopi 1583—1832.
- 1615—1808 Bog over Ods herreds gejstlighed.
Ods herreds provstearkiv.
- 1643—1802 Ø. Flakkebjerg herredsbog.
Ø. Flakkebjerg hrds. provstearkiv.
- 1647 Herredsbøger (med senere tilføjelser) fra følgende hrdr.:
I original: Tuse 1647—1789, Skippinge 1647—1833, Ringsted 1647—1807, V. Flakkebjerg 1647—1835.
Alle i de pågældende hrdrs. provstearkiver.
I afskrift: Holbo 1647—1730 (afskrift 1730), Løve 1647—1785 (1673), Arts 1647—1730 (1730), Ringsted 1647, 1647—1729 (1695, 1729), Slagelse 1647—1730 (1730), V. Flakkebjerg 1647 og afskrift i udtog 1647 (1738), Ø. Flakkebjerg 1647 (1738), Fakse 1647—1738 (1738), Tybjerg 1647—1738 (1738), Bjeverskov. (Uddrag vedrørende degnestavnen i Vallø by, Tårnby sogn).
Afskrifterne af Løve herredsbog fra 1673 og af Ringsted fra 1695 findes i provstearkiverne, de øvrige i bispearkivet.
- 1657 Indberetninger om gårde og bol. Holbo og Slagelse hrd.
Afskrifter i Holbo herredsbog 1647—1730 og i Slagelse herredsbog 1647—1730.
- 1684 Møens herredsbog. Afskrift fra 1729.
Bispearkivet.
- 1687 Vester Flakkebjerg herreds kirkers jordebog, så mange, som hans majestæt har jus patronatus til.
V. Flakkebjergs hrds. provstearkiv: Diverse breve og dokumenter i original og kopi 1583—1832.
- 1690 Indberetninger om præstekaldene. Strø herred (Bispearkivet: Provstebreve, indberetninger m. m., Strø hrd. 1690—1722), Tuse hrd. (Bispearkivet: Indkomne sager, Tuse hrd. 1690—1759), Løve hrd., Ruds Vedby sogn og Rerslev sogn for degnens vedkommende (Bispearkivet: Indk. sager, Løve hrd. 1689—1740).
- 1690 Indberetninger om tienden. Ølstykke, Lyng-Frederiksborg, Løve, Slagelse og Bjeverskov hrdr.
For Ølstykke hrd. i: Provstebreve, indberetn. m. m., Ølstykke hrd. 1690—1808, for de øvrige i indkomne sager fra de pågældende hrdr.
- 1695 Indberetninger om præstekaldene. Holbo hrd. (Afskrift i Holbo herredsbog 1647—1708), Ølstykke hrd. (Provstebreve, indberetn. m. m. Ølstykke hrd. 1690—1808), Løve hrd. Ørslev, Solbjerg, Havrebjerg og Gudum sogne. (Indkomne sager, Løve hrd. 1689—1740), Skippinge hrd. (Indk.

- sager, Skippinge hrd. 1617—1708, 1728—49 samt afskrift i Skippinge herredsbog 1647—1833).
- 1708 Indberetninger om præstekaldenes indkomster. Tune hrd. (Afskrift i bispearkivet: Reskripter, fundationer og synodalia 1540—1741 s. 147 f.), Holbo hrd. (Afskrift i Holbo herredsbog 1647—1708), Merløse hrd. (Merløse provstearkiv: Sognekaldenes indkomster 1708—1715), Ringsted hrd. (Afskrift i Ringsted herredsbog 1647—1807), V. Flakkebjerg hrd. (V. Flakkebjerg provstearkiv: Diverse breve og dokumenter i original og kopi 1583—1832).
- 1738 Indberetninger om sognekaldene. Sokkelund hrd. (Provsternes indberetn. om sognekaldene 1738), Smørum hrd. (Pr. indberetn. 1738), Sømme hrd. (Pr. indberetn. 1738), Tune hrd. (Pr. indberetn. 1738), Ramsø hrd. (Indkomne sager, Ramsø hrd. 1732—59), Voldborg hrd. (Pr. indberetn. 1738), Lyng-Kronborg hrd. (Specielle indberetn. 1738), Lyng-Frederiksborg hrd. (Pr. indberetn. 1738), Holbo hrd. (Specielle indberetn. 1738), Strø hrd. (Specielle indberetn. 1738), Ølstykke hrd. (Pr. indberetn. 1738), Horns hrd. (Specielle indberetn. 1738), Merløse hrd. (Pr. indberetn. 1738), Tuse hrd. (Pr. indberetn. 1738), Ods hrd. (Indk. sager, Ods hrd. 1728—1748), Løve hrd. (Indk. sager, Løve hrd. 1689—1740, en del af de indhentede oplysninger er desuden indført i Løve herredsbog 1647—1785), Skippinge hrd. (Pr. indberetn. 1738), Arts hrd. (Indk. sager, Arts hrd. 1728—49), Ringsted hrd. (Pr. indberetn. 1738 og indk. sager Ringsted hrd. 1733—49), Slagelse hrd. (Indk. sager, Slagelse hrd. 1663—1738), Ø. Flakkebjerg hrd. (Indk. sager, Ø. Flakkebjerg hrd. 1728—49), Stevns hrd. (Indk. sager, Stevns hrd. 1729—59), Fakse hrd. (Indk. sager, Fakse hrd. 1698—1759), Tybjerg hrd. (Pr. indberetn. 1738), Bårse hrd. (Indk. sager, Bårse hrd. 1728—39), Hammer hrd. (Indk. sager, Hammer hrd. 1728—69), Møns hrd. (Indk. sager, Møns hrd. 1728—50).
- 1770—71 Strø hrd. sognekaldenes indkomster.
Specielle indberetn.
- 1770—71 Horns hrds. præste- og degnekalds indkomster.
Specielle indberetn.
- 1775 Tuse hrd. Ny herredsbog (Hørby, Udby, Hagested, Hjembæk, Svinninge og Bjergby sogne).
Tuse provstearkiv: Herredsbog 1647—1789.
- 1800 V. Flakkebjerg hrd.: Ny herredsbog, forfattet af Sejer Mahling Beyer (fortsat til 1816).
V. Flakkebjerg provstearkiv.
- 1801 V. Flakkebjerg hrd.: Opgivelse af præstekaldenes indkomster.
V. Flakkebjerg hrds. provstearkiv: Diverse dokumenter 1583—1832

B o r n h o l m

- 1570 Landebog for Lunde stift. (Landsarkivet i Lund. Indrettet i h. t. kgl. ordre af ¹¹/₈ 1569).
Udgd. af J. R. Hübertz i: Aktstykker til Bornholms Historie, 1852, 325—59, og i: Lunde stifts landebog, udgivet av K. G. Ljunggren och Bertil Ejder. (I-II, 1950—52). II 513—549.
- 1669 Bornholms landebog.
Er gået tabt, et udtog angående kirken og de gejstlige indkomster i Nyker sogn, foretaget på Sjællands bispekontor 1722 findes i: Provsternes indberetn. 1738. Bornholm.

- 1738 Indberetninger om præstekaldene. (Provsternes indberetn. 1738).
Bevaret fra følgende sogne: Rø, Pedersker, Olsker, Allinge, Povlsker, Øster Marie, Nylarsker, Østerlarsker, Ibsker, Hasle, Rutsker, Clemensker, Christiansø, Bodilsker, Åkirke, Nyker.
- 1804 Ny stiftsbog (Jvnf. Ny stiftsbog for Sjælland).
- 1802—04 Originale bidrag til stiftsbogen. (Jvnfr. originale bidrag til Ny stiftsbog for Sjælland).

L o l l a n d - F a l s t e r

Hvor intet andet er anført, findes sagerne i bispearkivet.

Stiftet i almindelighed.

- 1708 Bog over præstekaldenes indkomster i Lolland og Falster.
Lollands stiftamts arkiv.
- 1749, 1759 Designationer over gejstlighedens indkomster til beregning af prinsessestyr og ekstrabud.
- 1803—40 Dokumenter vedkommende sognekaldenes beskaffenhed med indberetninger om deres indtægter m. v. Diverse år.
Heri:
1803—30 Oversigt over præstekaldene på Lolland.
- 1806 Indberetninger om kaldenes virkelige indkomster såsom af tiender, refusion, mensalgods, præstegårdens avling, akcidentier etc.
- 1813 Oplysninger om kaldene.
- 1815 Indberetninger om kaldene til brug for Riis Lowson.
- 1825 Udsigt over Falster distrikts provstis gejstlighed med oplysninger om sogne, byer, folketal, kirker, skoler, fattige, kaldenes indtægter og mærkværdigheder.
- 1837—38 Speciel angivelse af kaldenes indtægter og udgifter.

De enkelte herreder.

- 1568 Registre over Musse, Fuglse og Nørre herreder på sogne, herregårde, kronetjenere og andre bønder, bol og gadehuse.
Jordebøger, herredsbøger og dokumenter vedrørende gejstlighedens og kirkernes indtægter m. m. Lolland 1568—1708.
- 1568 Lollands Nørre herreds jordebog.
Lollands Nr. herreds provstearkiv.
- 1571 Register på de gårde og byer i sognene som ligger i Sønder herred på Falster og i Gedser.
Jordebøger, herredsbøger og dokumenter vedrørende gejstlighedens og kirkernes indtægter m. m. Falster 1571—1703.
- 1572 Register på præstegårdens og degnekaldenes tilliggende på Falster.
Jordebøger etc. Falster 1571—1703.
- 1595 Jordebog på hvis ejendom, stufjord og visse indkomster, der ligger til sognepresters gårde i Sdr. hrd. (Falster) og deres annex.
Jordebøger etc. Falster 1571—1703.
- 1616 Herredsbog, Musse hrd. (skrevet efter den gamle herredsbog).
Musse hrds. provstearkiv.
- 1668 Jordebog på det gods, tjenere, skov, ager og eng og andet, som ligger til kirker, præstegårde og degneboliger i Sønder hrd. på Falster.
Jordebøger etc. Falster 1571—1703.

- 1681 Instrument, hvori forfattes det hartkorn, gejstligheden i Sønder hrd. i Falster nyder pro officio.
Jordebøger etc. Falster 1571—1703.
- 1687 Rigtig fortegnelse på kirkernes tiende 1687 i Nørre hrd. i Lolland.
Jordebøger etc. Lolland 1568—1708.
- 1687 Rigtig fortegnelse på præsternes og degnenes indkomster af hartkorn i Halsted amt.
Jordebøger etc. Lolland 1568—1708.
- 1688 Beregning over sognedegnenes indkomster af hartkornet i Halsted amt.
Jordebøger etc. Lolland 1568—1708.
- 1688 Degnenes indkomster angående i Nykøbing amt.
Jordebøger etc. Falster 1571—1703.
- 1689 Bona mensalia i Fuglse hrd.
Jordebøger etc. Lolland 1568—1708.
- 1689 Memorial over Fæmø kirkes indkomsters beskaffenhed.
Jordebøger etc. Lolland 1568—1708.
- 1690 Herredsbøger, Lollands Nørre hrd., Musse hrd., Falsters Nr.hrd.:
Jordebøger etc. Lolland 1568—1708, Falster 1571—1703.
- 1690 Fortegnelse på præsternes tiende i Fuglse hrd.
Jordebøger etc. Lolland 1568—1708.
- 1703 Specifikation på kirkernes landgilde i Falster.
Jordebøger etc. Falster 1571—1703.
- 1708 Sønder hrds. (Lolland) præstekalds indkomsters bog.
Jordebøger etc. Lolland 1568—1708.

Landsarkivet for Fyn

Hvor intet andet anføres, findes de pågældende arkivalier i bispearkivet.

Stiftet i almindelighed.

- 1554 Optegnelser om præstekaldene i Vinding, Sunds og Gudme herreder og på Hindsholm.
Stiftets almindelige breve 1525—1621.
Trykt: Fra Fyns Fortid I, 1916, s. 127—36.
- 1679, 1688 Indberetninger om sognekaldenes beskaffenhed.
Fra 1679 kun fra Gamborg sogn. Fra 1688 fra Bjerge og Skam hrdr. og fra Langelands Nørre og Søndre hrd.
Indberetninger.
- 1689—90 Indberetninger om sognekaldenes forringelse siden 1660.
Originale indberet. fra Vinding hrd. samt følgende sogne: Skeby-Otterup, Gamborg, Jordløse-Hostrup, Assens, Bogense-Skovby, Eilby, Gislev-Ellested, Lumby, Allesø-Brobj, Hesselager, Søby, Oure og Uggerslev. Desuden en samlet oversigt for hele stiftet over de sogne, hvori der er sket forringelse.
Indberetninger.
Trykt: Oversigten i Samlinger til Fyns Historie og Topografi bd. 9.
- 1666, 1680—81, 1794 Indberetninger om præstekaldenes benificerede gods. 1666 originale indberetninger fra Bjerge hrd., 1680—81 og 1794 fra hele stiftet.
Indberetninger.

- 1740, 1762, 1786 Designation over præstekaldenes indkomster i Fyns stift.
Diverse sager IV. Skattesager.
- 1792 Indberetninger om adskillige præstekalds indkomster, i hvilke der findes kapellanier.
Originale indberetninger fra følgende sogne: Odense St. Knud, Odense Vor Frue, Odense St. Hans, Dalum-Sanderum, Assens-Kærums, Vissenbjerg, Kerteminde-Drigstrup, Allesø-Næsbyhovedbroby, Fåborg-Diarnisse, Børgense-Skovby, Vigerslev-Veflinge, Svendborg St. Nikolaj-Turø, Middelfart-Kauslunde, Brenderup-Ore, Nyborg, Rudkøbing-Skrøbelev, Humle, Ærøskøbing.
Desuden samlet oversigt over hele stiftet samt Als og Lolland-Falster.
Indberetninger.
- 1801, 1812, 1813 Indberetninger om præstekaldenes indkomster.
1801 bearbejdet oversigt for hele stiftet. 1812 originale indberetninger for hele stiftet undtagen Ærø. 1813 originale indberetn. fra Vends, Vinding, Sunds og Gudme herreder. Bearbejdede for Åsum, Bjerge, Lunde, Odense, Skam og Skovby og samlet oversigt for hele stiftet.
Indberetninger.
- 1813—15 Indberetning om præstekaldenes indtægter i Odense og Rugårds amter.
Odense amtsprovsti: Diverse sager.

De enkelte herreder.

- 1552 Lunde hrd. Register på præsternes indkomster og på kirkernes tilliggende, landgilde og gårde.
Lunde hrds. breve 1552—1785.
- 1568 Bjerge, Vends hrdr. Fortegnelse over præsternes indkomster.
Bjerge hrds. breve 1553—1785, Vends hrds. breve 1555—1711.
- 1571 Indberetning om Hårslev sogn.
Skovby hrds. provstebog c. 1550—1620.
- 1571—72 Registre på præsternes indkomster (jordebøger) Odense, Lunde, Skovby, Vinding, Gudme, Sunds, Båge, Vends og Langelands Nørre hrd.
Odense hrds. breve 1555—1785, Lunde hrds. breve 1552—1785, Skovby hrds. breve 1529—1720, Vinding hrds. breve 1554—1698, Gudme hrds. breve 1548—1714, Sunds hrds. breve 1541—1721, Båge hrds. breve 1554—1694, Vends hrds. breve 1555—1711, Langelands hrds. breve 1570—1732.
Trykt: Af Vinding hrd. beretningen om Nyborg og dele af beretningen om Skellerup sogn i Samlinger til Fyns Historie og Topographie bd. 9. Af Båge hrd. Torup, Holevad og Sandager sogne i Samlinger til Fyns Historie og Topographie bd. 5.
- 1576 Langelands Nørre hrd. Snøde-Stoense præstekalds jordebog (i afskrift).
Snøde-Stoense sognekaldsarkiv.
- 1589 Vends hrd. Indberetning fra Gelsted sogn.
Vends hrds. breve 1555—1711.
- 1620 Skovby hrd. Indberetning.
Skovby hrds. provstearkiv: Provstebog 1550—1620.
- 1630 Salling hrd. Fortegnelse over præsternes indtægter i Drejø, Lyø og Avernakø sogne.
Salling hrds. breve 1690—1732.

- 1667—69 Provstebøger fra Lunde, Bjerger, Vinding, Gudme, Sunds, Salling, Båg og Skam hrdr. Alle originale undtagen Skam hrd., der er afskrift fra 1686. Samtlige ligger mellem de pågældende herreders breve undtagen Båg hrds., der findes i Båg hrds. provstearkiv.
- 1690 Provstebøger (Jordebøger) fra Odense, Lunde, Bjerger, Vinding, Sunds, Salling, Båg, Skam, Langelands Nørre og Sønder hrdr. Alle originale. Samtlige ligger mellem de pågældende herreders breve.
- 1714, 1722 Bjerger hrd. Indberetninger over præstekaldenes indtægter. Bjerger hrds. provsti: Diverse sager 1714—1803.
- 1740 Vends hrd. Fortegnelse på Udby præstegårds jorder. Udby præstekalds arkiv.
- 1755 Salling hrd. Optegnelser om Vester Skerninge-Ulbølle sognekalds beskaffenhed. Vester Skerninge-Ulbølle sognekalds arkiv.
- 1801 Salling hrd. Fortegnelse over Nr. Broby præstekalds indtægter. Nr. Broby sognekalds arkiv.
- 1811—13 Åsum hrd. Fortegnelse over Rønninge-Rolfsteds præstekalds indtægter. Åsum hrds. provstearkiv: Diverse sager 1722—1818.
- 1813 Åsum hrd. Fortegnelse over indtægterne i Nr. Lyndelse-Højby, Søby-Heden, Sdr. Nærrå, Allerup-Davinde, Fraugde præstekald. I de pågældende sognes præstekaldsarkiver.
- 1814 Åsum hrd. Forklaring over tilstandene i Seden-Åsum sogn. Åsum hrds. provstearkiv: Diverse sager 1722—1818.

Landsarkivet for Nørrejylland

Hvor intet andet bemærkes, findes beretningerne i de pågældende bispearkiver. Præste- og godsarkiverne indeholder enkelte spredte beretninger, men da der kun er tale om afskrifter af eller koncepter til materialet i bispe- og provstearkiverne, er der i almindelighed intet hensyn taget hertil i oversigten. Denne er ordnet efter stifter, men ikke efter herreder, dels fordi langt den overvejende del af indberetningerne omfatter et helt stift, dels fordi herredsprovstiernes arkiver næsten ikke indeholder materiale af denne art.

Ålborg stift

- 1550—1599 Indberetninger. Af indholdet kan nævnes:
- 1553 Efterretning om præsternes indtægter i Kær, Hvetbo, Han, Jerslev, Børglum, Horns og Vennebjerg herreder samt Hjørring og Ålborg byer. Trykt i D. H. Wulff: Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie i det 16. og 17. Aarhundrede I.
- ca. 1599 Ekstrakt af Ålborg stifts jordebog, udarbejdet på grundlag af indberetningerne 1599.
- 1596 Gejstlig jordebog over Hundborg hrd.
- 1568, 1599 Indberetninger fra præsterne om ejendomsfordelingen i deres sogne. Indberetn. 1568 er udg. i stærkt bearbejdet form hos Wulff I, s. 199 ff.

- 1638 Indberetning om de indtægter, der ligger til præsteembederne i Han hrd.
- 1555—1689 Præstekaldsbog.
Indhold:
- 1555 »Regiister paa alle presters aulff, thinde oc an(dre rendtther oc) indkompst, som the aarlegenn haffue tell theriis V(nderhold)ninge utj Wendelboe stigt ij Thysøe oc Moors«, (for Thy i 2 eks.). Trykt Wulff I, s. 17 ff.
- 1571 Indberetninger om præste- og degneindtægter for hele stiftet. Trykt smst.
- 1625 Indberetninger fra provster og præster om deres årlige indtægter. Trykt smst.
- 1689 Indberetninger fra præsterne om formindskelse i deres indtægter siden 1660. Er ikke trykt.
- 1620 Fortegnelser over kirkernes visse indtægter og udgifter.
Udarbejdet på grundlag af kirkeregnskaberne og indsendt til kancellisekretæren 4. april 1622.
- 1673 Indberetninger om degnenes indtægt.
- 1679— »Aalborg stifts kirkes hoved jordebog«. Indeholder enkelte tilføjelser indtil 1793.
- 1687 Indberetninger om det gejstlige gods.
- 1689 Indberetninger om degnebol og degneindtægter.
- 1690 Stiftsbog.
Er præsternes originale indberetninger.
De fleste er heftet sammen i eet bd. Foran afskrift af kongens brev af 1. febr. 1690.
Trykt hos Wulff II. I Hundborg herreds provstearkiv findes en afskrift fra 1730 af stiftsbogens oplysninger om dette herred.
- 1692—93 Indberetninger om det gejstlige gods i herrederne.
- 1701, 1801, 1813 Indberetninger om præstekaldenes indtægter.
- 1712 Indberetninger om degnenes indtægter.
- 1744 Indberetninger om degnenes indtægter og degnebol.
- 1754 Indberetning om præstekaldenes beskaffenhed.
Findes kun fra enkelte sogne i Ø. og V. Han, Revs, Kær, Dronninglund, Børglum, Horns hrdr., samt Hjørring og Nykøbing byer.
- 1768 Indberetninger om præste- og degnekald.
- 1809—11 Præstekaldenes indtægter i Mors Nr. hrd.
I Provstearkivet.
- 1813 Indberetninger om kirkernes indtægter.
- 1813—15 Indberetninger om præstekaldenes indtægter i Ålborg by og Kær herred.
I amtsprovstiet for Ålborg købstad m. m.
- 1813—33 Indberetninger om præstekaldenes beskaffenhed på Mors.
I Thisted sdr. amtsprovstis arkiv.
- 1826 Indberetning om præsteembeders tilstand.
- 1844 Præstekaldsbøger fra Ålborg, Kær, Horns, Vennebjerg, Ø. og V. Han, Hillerslev, Hundborg, Hassing og Refs hrd. samt Mors.
Findes i de pågældende provstearkiver.

Viborg bispearkiv

- 1649—1651 Stiftsbøger for Slet, Rinds og Hellum herreder.
- 1651 Sognepræsternes designationer på gårde, boel og tiendeydere.
Jvnf. V.A. I, s. 27, nr. 121.

- 1657 Designationer på gårde, bol og huse.
Jvnfr. VA I, s. 28, nr. 124.
- 1663 Præstekald, sogne, herregårde, bøndergårde (hele og halve), bol og møller udi Viborg stift.
- 1674 Indberetninger om jura patronatus, præsters og degnes navne samt kirkernes indtægter og udgifter.
- 1678—81 »Stifts bog ofver alle kircherne udi Wiborg stiftt«.
Udarbejdelsen påbegyndt 1678, afsluttet 1681. Omfatter kgl. majestæts kirker i stiftet. Udarb. af biskop Søren Glud i h. t. kirkeordinansen fol. 81 og Christian 4.s reces lib. 1, cap. IV, art. 18. I nogle af herredspakkerne (f. eks. Fleskum) findes de originale præsteindberetninger, hvorpå stiftsbogen er udarbejdet.
- ca. 1680 Fortegnelse over kirkernes indtægter og udgifter.
Ganske kortfattet ekstrakt af stiftsbogen 1678—81.
- 1680—88 Regnskaber for stiftets gejstligheds prinsessestyr, kobberskat og defensionsstyr.
- 1683 Specifikation af degnes og substitutters indkomster.
Genpart af det »instrument«, som blev sendt til de kommitterede i Kbh. i h. t. kgl. ordre af 24. marts 1683.
- 1690 Stiftsbøger.
- 1693 Specifikation af præstekaldenes indtægter.
Oplyser som regel om ændringer i decimantallet siden 1690.
- ca. 1700 »Kirke tiender i Viborg amt«.
Vist fra ca. 1700.
- 1724—25, 1743, 1750, 1768 Oplysninger om degnenes indtægter.
- 1757, 1768 Oplysninger om præsternes indtægter.
- 1771 Sognepræsternes besvarelser på 12 spørgsmål ang. præstekaldenes og sognenes forhold.
Spørgsmålene var: 1. Alm. oplysninger, antallet af decimanter, 2. Jus vocandi, 3. Kaldets indtægter, 4. Kirkens ejer og dens vedligeholdelse, 5. Series pastorum, 6. Degneembedets forhold, 7. Skolens forhold, 8. Præsteenker, deres pension og bolig, 9. Stiftelser, legater m. m., 10. Anneksgård. Præstegårdens avl, 11. Kirkebøger og dokumenter, 12. Andet nyttigt til efterretning. Ved synodal monita af 27/9 1775 påbød biskoppen, at der i hvert hrd. skulle indrettes libri datici, der bl. a. skulle indeholde afskrifter af disse besvarelser for det pågældende hrd. Disse er afleveret fra Fleskum, Harre-Nr. hrd. og Hindborg-Rødning hrd.
- 1782, 1801 Oplysninger om præstekaldenes forhold og indtægter.
- 1813f. Indberetninger om præsternes indtægter.
- 1846 Indberetninger om stiftets sognekald.
Udarbejdet af »specialkomiteer«. Fra Fleskum-Hornum hrd. findes i provstearkivet en oversigt over præsteembedernes indtægter efter omreguleringen (præstekaldsbog).

Å r h u s b i s p e a r k i v

- 1646/1647 Stiftsbog for kirkerne i Dronningborg len.
Er i virkeligheden en regnskabsbog for kirkerne, men giver dog oplysning om disses inventarium og visse indtægter.

- 1661 Herredsbøger.
Hjelmslev herred mangler. Afskrifter fra Samsø i denne øes provstearkiv.
- 1687 Herredsbøger for Hads og Hjelmslev hrdr.
- 1690 Herredsbøger.
Hasle hrd. mangler. I Nørhald hrds. provstearkiv afskrift fra 1700-årene, forsåvidt angår dette provsti, og i Frijsenborg godsarkiv af oplysningerne vedr. grevskabets kirker.
- 1707 Indberetninger om gejstlighedens indkomst.
- 1708 »Relation om præsternes indkomst udi Aarhus stift, indsendt i det kongl. cancellie«.
- 1714 Indberetning om de gejstlige kalds indtægter.
I pk.: Gejstlighedens skatter 1714—35.
- 1749, 1757 Indberetninger om præsternes og degnenes indtægter.
I pk.: Gejstlighedens indkomster 1748—62 og gejstlighedens skatter 1738—57.
- 1768, 1770 Angivelser af præsternes embedsindkomster.
- 1772 Herredsbøger.
I provstearkiverne findes afskrifter af herredsbøgerne, nu og da med senere tilføjelser, fra Lysgård, Onsild, Nørhald, Støvring, Galten, Sdr. Dyrs, Mols, Ø. Lisbjerg, Samsø og Bjerre hrd. I Frijsenborg godsarkiv afskrift af oplysningerne vedr. grevskabets kirker og i Storring-Stjær-Galten sogns liber daticus 1791—1806 afskrift af herredsbogen for Sabro og en del af V. Lisbjerg og Framlev hrd.
- 1801 Indberetninger om præsternes indkomster.
Fra Gern samt Sabro-V. Lisbjerg hrd. findes indberetningen også i provstearkiverne.
- 1805 Indberetninger om præstekaldenes indtægter og byrder i Gern og Hads hrd.
I provstearkiverne.
- 1806—07 Herredsbog for Gerlev hrd. med præsternes originale oplysninger om deres indtægter m. m.
I provstearkivet. I h. t. provstens ordre af ²⁹/₁₁ 1806.
- 1808 Indberetninger om degne- og skolekaldenes indtægter i Sabro og V. Lisbjerg hrd.
I provstearkivet.
- 1812 Indberetninger om købstadpræsternes indtægter.
- 1813 Oplysninger om sognepræsternes indtægter.
I pk.: De gejstlige indkomster og rettigheder 1813—14. I Randers amts østre provstis arkiv findes desuden indberetninger fra Agri, Egens og Vistofte; i Århus amts nordre provstis arkiv ligeledes en del indberetninger.
- 1815 Indberetninger om sognekaldenes økon. beskaffenhed i Støvring og Galten hrd. samt Århus amts nordre og søndre provstier.
I Randers amts vestre provstis og Århus amts nordre og søndre provstiers arkiver.
- 1830 Beretninger om præsteembedernes beskaffenhed.
Mangler fra Bjerre og Hatting herreder og desuden for enkelte sogne. I Randers amts vestre provstis arkiv indberetninger fra Støvring og Galten hrd.

Ribe stift

- 1538 Register over sognepræsters ejendom og rente i Varde syssel.
Fotografier af orig. i RA., afleveret dertil fra Ribe katedralskoles bibliotek i 1946.
- 1599 »Stigtss Register«.
Udarbejdet på grundlag af de originale indberetninger om tiendeydere i de enkelte sogne. Registret for Hviding hrd. og Rømø er trykt i Sdj. Aarb. 1937, s. 106—110. Smst. s. 48 ff findes en redegørelse for registret og dets tilblivelse.
- 1599 Sogneregister for de sønderjyske herreder.
Trykt i Sdj. Aarbøger 1937, s. 52—106, hvor der også s. 48 ff er beskrivelse af registret.
- ca. 1608 »Kirke-Stoel over Varde-Syssels Kirker«.
Udg. af H. K. Kristensen i Fra Ribe Amt X, s. 89—117 og 228—46, hvor der også er redegjort for håndskriftet og dets historie.
- ca. 1620 Registratur over kirkernes breve i Hardsyssel.
- 1639 Ærkedegn Chr. Bordings kirkeregister.
Fortegnelse over kirkernes koleje, jordskyld og rentepenge. Omfatter kirkerne i Hviding, Nr. Rangstrup og Gram hrdr.
- 1649 Herredsbøger.
Findes fra flg. hrdr.: Anst, Brusk, Elbo, Ginding, Gørding, Hammerum, Hjerm, Hind, Kalvslund (1648), Frøs, Nørre Horne, Nørvang, Ribe, Skodborg, Tørrild, Ulvborg, Vandfuld, Vester og Øster Horne.
- 1649 »Tørning Lehenns Kierchers Jordbogh och Rennte Register«.
Indrettet ca. 1649, videreført til 1674. Omfatter Hviding, Nr. Rangstrup og Gram hrdr.
- ca. 1650 »Register oc ekstrakt paa Riber dechendoms breffue eller Ward-sysell proustie«.
Omfatter sogne i Gørding, Skads, Vester, Nørre og Øster herreder samt Malt herred.
- 1655 Jordebog for Hardsyssels provsti.
- ca. 1670—1700 Fortegnelse over kirkernes indkomst i Hardsyssel.
Fotografi af fortegnelse i RA., afleveret fra Ribe katedralskole 1946.
- 1688 Indberetninger om præsternes indkomster i anledning af påbud om defensionskat.
- 1690 Herredsbøger.
Findes fra flg. hrdr.: Brusk, Elbo, Ginding, Hammerum, Hjerm, Hind, Holman, Jerslev-Slavs, Malt, Nr. Horne, Nørvang, Skodborg, Tørrild og Ulvborg.
- 1693 Indberetninger om præstekaldenes beskaffenhed.
Findes kun for Anst, Hammerum, Hjerm, Hviding, Nørvang og Vester Horne hrdr.
- 1700 Indberetninger om præstekaldenes tilliggende af jorder og rettigheder.
Omfatter kun Brusk, Holman, Jerslev-Slavs, Nørre Horne, Tørrild og Ulvborg hrdr.
- 1707—08 Indberetninger om præstekaldenes beskaffenhed.
- 1714 Indberetninger om præsters og degnes indkomster.
Oplyser om tiende, offer, accidentier og ganske kort om indtægten af præstegårdens avling.
- 1731—44 Indberetninger om præstekaldenes beskaffenhed.

- 1741 Indberetninger om degnenes indtægter.
Ad reg. nr. 7, capsa 63, pk. 23, p. A. B. nr. 2.
- 1768 Gejstlighedens indtægter, angivet i h. t. frdn. af 14. maj 1768 om 10 % afgift af disse.
Ganske kortfattet.
- 1799 Indberetninger om præsternes og degnenes indtægter m. m.
I pk.: Diverse indberetninger om de gejstlige embeders beskaffenhed 1799—1803. Indberetninger om Jerlev-Tørrild hrd. desuden i provstearkivet.
- 1801 Indberetninger om præstekaldenes indtægter.
I pk.: Diverse indberetninger om de gejstlige embeders beskaffenhed 1799—1803. Beretn. fra V. Horne og Tørrild-Jerlev hrd. findes også i provstearkiverne.
- 1812—27 Indberetninger om præstekaldenes beskaffenhed i Ribe nordre amtsprovsti.
I provstearkivet.
- 1813 Indberetning om kirkernes indtægter i Hjerm, Ginding, Anst, Gørding, Slavs, Malt, V.- og Ø. Horne hrd.
I Ringkøbing nordre amts provstis, Ribe søndre og nordre amtsprovstiers arkiver.
- 1813 Indberetninger om præstekaldenes indtægter i Jerlev, Nørvang og Tørrild hrd.
I Vejle amts provstis arkiv.
- 1813 Oplysninger om skolelærernes indtægter i Anst hrd.
I Ribe søndre amts provstis arkiv.
- ca. 1813 Redegørelser for sogne- og degnekald i Hatting hrd. samt Ut, Farup, Hjortlund og Kalvslund sogn.
I Vejle amts provstis og Ribe sdr. amts provstis arkiver.
- ca. 1815 Præste- og degnekalds indkomster i Bølling, Hind, Nørre og Hammerum samt Hjerm-Ginding hrd.
I Ringkøbing søndre og nordre amtsprovstiers arkiver.
- 1820—1914 Indberetninger om præstekaldenes økonomiske beskaffenhed.
Ordnet sognevis.
- 1827 Oplysninger om præstekaldene i Vejle amts provsti.
I Nørvang herreds provstearkiv.
- 1837 Indberetninger om præstekaldenes indtægter og byrder i Skads, V. og Ø. Horne hrd.
I Skads m. fl. hrds. provstis arkiv.
- 1845 Oplysninger om præstekaldene i Skads, V.- og Ø. Horne hrd.
I Skads m. fl. hrds. provstis arkiv. Ikke fuldstændig.
- 1846 Beregning over indtægter og udgifter ved præstekaldene i Brusk, Holman, Elbo, Jerlev, V.- og Ø. Horne samt Skads hrd.
I Elbo m. fl. hrds. samt Skads m. fl. hrds. provstiers arkiver.
- 1846 Præstekaldsbog fra Vejle amts søndre provsti.
I Elbo m. fl. hrds. provstis arkiv.

Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele

- 1709—10 Indberetninger fra de gottorpske amter angående kirkebygninger og præstegårde, præsternes kaldelse, uddannelse og afstamning, angående

degnene og deres indtægter samt vedrørende skoleundervisningen og kirkelige forhold iøvrigt; jvnfr. under Landesarchiv på Gottorp og Gottorperarkivet i Rigsarkivet.

Koncepter til og afskrifter af disse indberetn. findes her og der i præstearkiverne og i Tønder provstearkiv.

1737—38 Indberetninger angående præsteindtægter m. v.; jvnfr. under Landesarchiv på Gottorp og Rigsarkivet.

Koncepter til og afskrifter af indberetn. findes i mange nordslesvigske præstearkiver og i generalsuperintendentens arkiv.

1763 ff. Kirkeinventarier.

Ifølge reskript af $21/7$ 1763, der var foranlediget af generalsuperintendentens visitationsberetning for Åbenrå provsti 1762, indrettedes der kirkeinventarier for alle under generalsuperintendenten hørende sogne. Inventarierne er opdelt i 5 afdelinger: 1) Kirkens rørlige gods (inventargenstande), 2) kirkens urørlige gods og dens indtægter, 3) præstens indtægter, 4) diakonens indtægter, 5) organistens, degnens og lærernes indtægter. Inventarierne er udarbejdet til forskellig tid, i Tønder provsti således i årene 1781—83; for købstædernes vedkommende blev de først indført ved reskript af $5/5$ 1795. Af kirkeinventarierne findes som regel et eksemplar i præste- og provstearkiverne samt i generalsuperintendentens arkiv; tillige også ofte i amtsvisitatorialarkiverne. Kirkeinventarierne bliver senere ført å jour ved rettelselser og tilføjelser. I mellemkrigsårene 1850—64 blev de som regel trykt. Se iøvrigt Gribsvad og Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele. Vejledende Arkivregistraturer VI, s. 127 f.

Haderslev provstearkiv.

1563 Fortegnelse over præsternes indtægter i Haderslev provsti.

Følgende sogne mangler: Haderslev Frue, Vedsted, Dalby, Stenderup og Ødis. Afskrift med senere tilføjelser.

Sønderborg provstearkiv.

1668 (?) Kirkeinventarier for de fire glücksborgske kirker på Sundevad (Broager, Nybøl, Sottrup og Ullerup).

Findes foran i de fire sognes kirkeregnskabsbøger.

Tønder provstearkiv.

1813 Indberetninger om præsters, organisters, degnes og skolelæreres indtægter.

Omfatter også sognene syd for grænsen.

Ribe bispearkiv.

1649 Herredsbog for Gram herred.

1649 og 1690 Herredsbøger for Lø herred.

Delvis trykt i Sdj. Aarbøger 1930, s. 61—86.

1649 og 1690 Herredsbøger for Møgeltønder birk.

- 1649ff. Regnskabsbøger for Døstrup, Mjolden, Randerup og Visby kirker.
Indledes med en oversigt over kirkekøer, jordhyre, kirkens tiendekorn, rentepenge, kirkens andel i præstegårdsbygningerne, inventargenstande i kirken.
- 1693 Indberetninger om præstekaldenes beskaffenhed i Lø herred.
Omfatter sognene Ballum, Mjolden, Døstrup, Randerup, Rømø og Visby. Trykt i Sdj. Aarbøger 1930, s. 61—86.
- 1700 Indberetninger om præstekaldenes tilliggende af jorder og rettigheder i Lø herred.
Omfatter sognene St. Laurentius (Vesterland-Før), Amrum, Ballum, Randerup, Mjolden og Døstrup.

R i b e s d r . a m t s p r o v s t e a r k i v .

- ca. 1813 Præstekalds og degneembeders indkomster.
Heri oplysninger om præstegårdens jordtilliggende, udsæd, besætning m. v.

T ø r n i n g l e n p r o v s t e a r k i v .

- 1827ff. Præstekaldsbog for Tørninglen provsti.
Brevbog, præstekalds- og skolekaldsbog 1813—67, fol. 65—140.

F y n s b i s p e a r k i v .

- 1792, 1801, 1813 Indberetninger om præstekaldenes indkomster på Als.
Indberetningerne omfatter kun Egen og Nordborg sogne.

A l s o g Æ r ø b i s p e a r k i v .

- 1690 Specifikation på præsternes, kirkernes og degnenes indtægter i Als sdr. herred.
Aflev. fra Kiel. A VI, nr. 209.
- 1811—12 Indberetninger vedr. Notmark, Asserballe, Lysabild, Hørup og Ulkebøl præstekald (opstillet efter reskriptet af $\frac{1}{2}$ 1690).
- 1833 Indberetninger ifølge cirkulære af $\frac{18}{3}$ 1833 vedr. Notmark, Asserballe, Tandslet og Lysabild præstekald.
- 1841 Indberetninger fra Lysabild, Tandslet, Notmark og Ulkebøl til H. N. A. Jensen, Gelting.
Gamle kaldsbreve. Forskellige indberetninger om skole og præstekalds indtægter og byrder m. m. 1811—47.

A l s n r . h e r r e d s p r o v s t e a r k i v .

- 1801, 1812, 1860 Indberetninger om præsternes og skolelærernes indtægter. Fra Svenstrup, Nordborg, Hagenbjerg og Oksbøl sogne; giver oplysninger ang. præstegårdsjorderne.
Forskelligt ordnet sagligt (visitatsberetninger, indberetninger, kirkesyn m. m.). 1742—1880.

A l s s d r . h e r r e d s p r o v s t e a r k i v .

- 1801 Fortegnelser over samtlige præstekalds indtægter i Sdr. herred.
Forskelligt ordnet sagligt. 1736—1863.

Angående indberetninger vedrørende enkelte sogne, beroende i præstearkiverne, se: Gribsvad og Hvidtfeldt: Anf. arb. s. 128.

Landesarchiv på Gottorp

1709—10 Indberetninger ang. kirkebygninger og præstegårde, præsternes kaldelse, uddannelse og afstamning, angående degnene og deres indtægter samt vedrørende skoleundervisningen og kirkelige forhold iøvrigt.

Abt. 7 (A XX). Gottorperarkivet. Indberetningerne, der er foranledigede af den gottorpske landvisitationskommission (jvnfr. dens instruks af 1709 ^{19/12} § 7), er indkrævede til lidt forskellige tidspunkter 1709—10 og er udarbejdede på grundlag af noget forskellige spørgeskemaer, som kan omfatte indtil 65 spørgsmål. Indberetningerne ligger dels mellem de topografisk ordnede sager under kirke- og skolesager og dels mellem landvisitationskommissionens sager (Abt. 7 nr. 320 ff), hvilket sidste bl. a. gælder nogle indberetninger fra Åbenrå amt, se også under Landsarkivet for de sønderjydske landsdele og under Rigsarkivet.

1737—38 Indberetninger angående præsteindtægter m. v.

Abt. 18 (A VI) nr. 741-lm. Generalsuperintendentens arkiv. Indberetningerne, der er indhentede i h. t. kgl. reskript af ^{30/4} 1736 af generalsuperintendent Georg Johann Conradi og siden bearbejdede og systematiserede af denne, giver oplysninger om præstegårdsjorderne, den årlige oppebørsel af menighederne og om accidentierne; endv. som regel også om embedernes byrder og forpligtigelser og andre forhold, der kan virke til skade for deres indtægter. Med enkelte undtagelser, som især skyldes, at embeder har været vakante, findes disse indberetninger fra hele generalsuperintendentens område. Indberetningerne er med en sammenfattende oversigt over præsternes økonomiske forhold (se Abt. 18 nr. 79a) indsendt til Tyske Kancelli. For adskillige sognes vedkommende beror eksemplarer af indberetningerne 1737 også i de ikke-afleverede præstearkiver; jvnfr. W. Jensen: Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, des Landesteil Lübeck und der Hansestädte. Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 2, 1936; se også under Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele og under Rigsarkivet (Tyske Kancelli).

1763ff. Kirkeinventarier.

Inventarierne er ordnede amtsvis, de nordslesvigske er afleveret til landsarkivet i Åbenrå. Kopier af de sydslesvigske kirkeinventarier findes for de fleste sognes vedkommende i de lokalt beroende præste- og provstearkiver; ofte desuden i amtskirkevisatorialarkiverne.

Fra Husum amt findes oversigter vedr. præsternes økonomiske forhold i: 1710—11. Inventarier fra Husum amt (Sdr. og Nr. Gøsherreder samt Svabsted, Rødemis og Treja fogderier).

Abt. 7 (A XX). Gottorperarkivet, nr. 2150—52. Udarbejdelsen af inventarierne var et led i landvisitationskommissionens arbejde og indeholder foruden beskrivelse af bøndergodset oplysninger om præstegårdsbygninger, degne- og skolehuse.

1724 »Zustand und Revenuen der Kirchen im Amte Husum«.

Abt. 163. Husum amtsarkiv, nr. 2151. Omfatter de 6 sogne: Mildsted, Ostenfeld, Skobøl, Hatsted, Olderup og Svesing; giver oplysninger om kirkebygningernes tilstand, om kirkernes formuer og indkomster, om præstegårdsbygninger og -jorder, om degnehuse og -jord samt om præsters og degnes indtægter iøvrigt.

Angående kirkeinventarier og indberetninger iøvrigt fra Sydslesvig, se: W. Jensen: Anf. arb., hvor der er givet en fortegnelse over de i de ikke-afleverede præstearkiver beroende kirkeinventarier, hvoraf en del går tilbage til det 16. århundrede. Endvidere henvises til følgende oversigter over præstearkiver: M. Martensen: Archivpflege. Inhalt eines Kirchenarchivs (Kværn i Angel) i Jahrbuch des Angler Heimatvereins 1953, s. 215—17, og W. Trede: Die Archivbestände der Kirchspiele in der ev. luth. Propstei Hütten i Jahrbuch des Kreises Eckernförde 1954, s. 177—208.

Flensburg Propsteiarchiv

1538 Das Flensburg Propsteibuch von Jahre 1538.

Ført af provst Gerhard Slewert — 1570 i forbindelse med visitatser.

Trykt: Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2 rk. 10, 1949, s. 35—78.

Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling

1567 Arts herreds kirkers jordegods, så og sognepræsternes ibidem mensalia, redsler og herlighed. Item præstegårdens rette avl og tillæg med herredsdegnes redsler og indkomst. Antegnet og flittigt beskrevet af Niels Hansen, sognepræst til begge Fuglede sogne. Efter alle vores konges alvorligste befaling derom skriftlig udgået. Anno 1567. Omskrevet 1588 med tilføjelser af sognepræst Jørgen Jakobsen, Kalundborg. Afskrevet 1684 af Laurids Olufsen Kock, sognepræst i Refsnæs. Uddrag af afskriften ved Langebæk.

Ny kgl. saml. 974 a 4°.

1567 Sjællands stifts landebog. Afskrift fra 17. årh. efter originalen (se Landsarkivet for Sjælland).

Rostgaards saml. 67 fol.

1571 Lollands Sønder herreds jordebog. Afskrift af Povl Rogert.

P. Rogert: Samlinger til Lollands Historie. Thotts saml. 730 fol.

1583 (1598) Lolland. Fortegnelse over sognekald med vedtegninger om gæsteri, patronatsforhold, kirker og tiendeyderes antal. Afskrift af P. Rogert.

Thotts saml. 730 fol.

O. 1600 Fortegnelse på herrederne, kirkerne, præsterne etc. efter den matrikel i Sjællands stift.

Thotts saml. 1400 4°.

1665 Lollands Nørre herred. Jordebog over Nørre herreds gejstlige gods. Afskrift af P. Rogert.

Thotts saml. 730 fol.

- 1667 Lollands Nørre Herred. Om præstekaldenes tilliggende i Nørre herred.
Afskrift af P. Rogert.
Thotts saml. 730 fol.
18. årh. Sjællands stift med dets herreder og kirker samt decimanter.
Ny kgl. saml. 660 4°.
- Udat. Fortegnelse på alle kaldene på Sjællands stift m. v.
Uldalls saml. 503 8°.

Universitetsbiblioteket i Kiel, håndskriftsamlingen

- 1609 Broder Boysen: Ordentliche Verzeihniss der Kirchen Einkünfte und Kirchendiener Besoldungen in den Fürstenthumben Schleswig Holstein Gottorfischen Antheils.
S. H. 170 II.
- 1609 Auszug aus Broder Boysens Handschrift.
S. H. 170 II.
Trykt: Jahrbücher für Landeskunde bd. 5, s. 128.
- 1710 Relation visitationis generale (Tønder amt).
Ms. 240 B 4.